

**ЧУРТ ИШТИНДЕ БОЛГАШ РЕСПУБЛИКАДА БОЛУП ТУРАР БОЛУУШ-
КУННАРДАН ЧЫДА КАЛБАС ДЕП БОДААР БОЛЗУҢАРЗА, «ШЫН» СОЛУННУ
ЧАГЫДЫП АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР. ХОЛГА СОЛУННУГ БОЛУРУ КЫМГА-
ДАА АРТЫК ЭВЕС.**

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 140 (16598)

2002 чылдың
ДЕКАБРЬ 3,
вторник

Ат салган шагы 18.30
Садар өртээ 3 рубль.

Тыва Республиканың Күрүне тугунуң чураан хевирин бадылаар
дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2002 чылдың ноябрь 26 - № 888 Кызыл хоорай

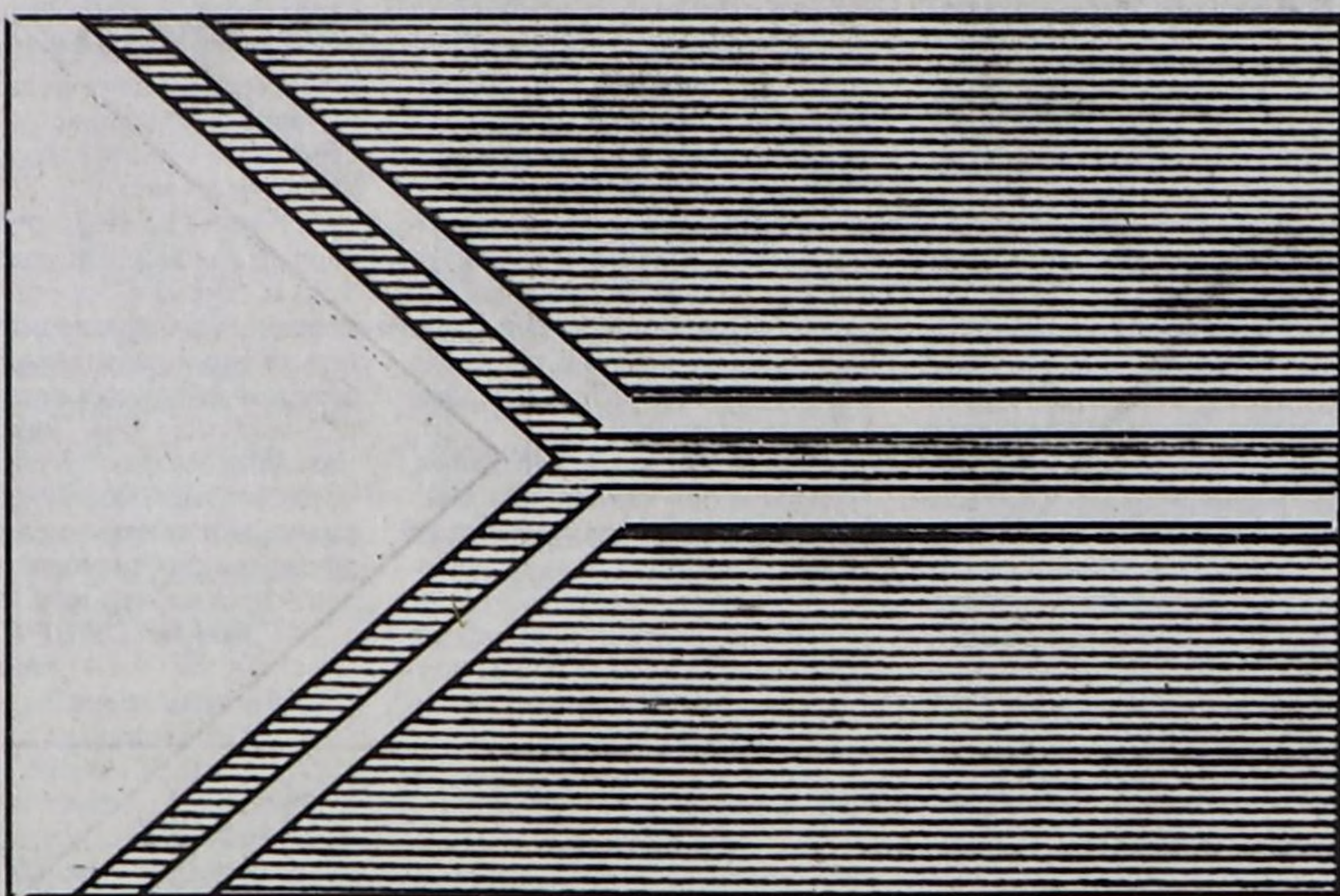
«Тыва Республиканың Күрүне тугунуң дугайында» 2002 чылдың февраль 8-те №1302 Тыва Республиканың
Конституция хоойлузунун 2 чүүлүнге үндезилээш, Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:
Тыва Республиканың Күрүне тугунуң чураан хевирин бадылаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызының
хүлээлгезин күүседип турар А.МЕЛЬНИКОВ.

Тыва Республиканың Чазаның 2002 чылдың
ноябрь 26-да № 888 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың Күрүне тугунуң чураан хевирин

Узуну

Дооразы

Туктун өңнери: Ак-көк Алдын сарыг Ак

Туктун доора болгаш узун дурту 2:3

УЛУСЧУ ДРУЖИНАЛАР

ТУРГУЗАР ҮЕЗИ КЕЛГЕН

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Айыыл чок чорук, эрге-хоойлу болгаш кызыгаар чоогунун айтырыгларының талазы-биле комитет даргазы В.М. Бартына-Сады республиканың журналистеринге «Тыва Республиканың девискээринге административтиг харысалга дугайында» ТР-ниң хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр парлалга конференциязын эрттирген.

Ук хоойлу төлевилелиниң бирги номчулганы бо чылдың март айда болганын Виталий Монгушев дыңнаткаш, он эгеден тургустунган хоойлу төлевилелинде хамаатыларның хостуг чоруун камгалаары, ниитилелге хостуг, тайбың чорукту

база хөй-ниитиниң айыыл чок чоруун чедип алыры кирип турар.

Бо хоойлу төлевилелиниң ийги номчулганы 2002 чылдың декабрь 19-та болуп, ынчангаш ол үеге чедир хамаатылар боттарының санал-оналын илереткен чагаа-бижиктерни ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Айыыл чок чорук, эрге-хоойлу болгаш кызыгаар чоогунун айтырыгларының талазы-биле комитетче чорудар, азы Хоойлужудулга палатазының даргазының адынче база кирип болуп. Бо талазы-биле республиканың массалыг информация чепсектери солун, сеткүүл арын-нарынга хөй-ниитиниң камгалалынга хамаарышкан материал-

дарны чырыңар.

В.М. Бартына-Сады республиканың прокуратуразындан алганы 10 айның түннелдерин таныштырган. Ук даңзыдан алырга, кем-херек үүлгедиглери Ак-Довурак хоорайда, Чөөн-Хемчик, Чеди-Хөл, Кызыл, Чаа-Хөл кожуннарда өзүп турар. Кызыл хоорайда, Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга кожуннарда кем-херек үүлгедиглери эвээжээн.

Совет үеде дег, хөй-ниитиниң корум-чурум камгалалын иштики херектер органы-биле бир дөмей улусчу дружиналар чорудуп турган болгай. Ону катап тургузар үе удавас келиринге бүзүрел улуг.

Бистиң корр.

Бөгүн – Делегейниң инвалидтер хүнү

АЖЫЛ-ИЖИ — МАКТАЛДА

Кызыл хоорайда Бүгү-россияның караа көрбестер ниитилелиниң өөредилге-бүдүрүлгө чери — чуртка тургустунуп келген экономиктиг кризис үезинде республикада бодун камгалап арттырган эвээш санныг бүдүрүлгелерниң бирээзи.

Бүдүрүлгө 1970 чылдарның эгезинде тургустунган. Ооң кол сорулганы — караа көөрү багай инвалидтерни ажил-биле хандырып, оларның социал байдалын экижидери. Бо эрткен чылдарда бүдүрүлгө сандараар хамаанчок, бүдүрүп үндүрүп турар продукциязының ассортиментизин калбарткан, шынары экижээн. Боттарының бүдүргөн бараанныг продукциязы-биле Россияга болгаш Тывага болган конкурстарга киржип, каш удаа шаандалдыг черлерни ап келген.

Бо бүдүрүлгөде дыка хөй инвалидтер ажилдап турар. Оларның чижээнге, бот-тынгыр композитор А.Монгуш,

20-30 чылдар иштинде даарыныкчылап ажилдап келген Николай Демкин, Николай Золотухин, Кара-Кыс Ондар, Валентина Пузанова болгаш өскелер-даа боттарының ажил-ижи-биле өскелерге үлегерлиг. Берге салым-чолга таварышкан кижилерниң ажилдап турар бүдүрүлгөзи эрткен чылдың көргүзүлгери-биле республиканың эң дээрэ 10 бүдүрүлгелериниң санынче кирген. Оларның ажил-ижи — макталда.

Сергей ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: мурнакчы даарыныкчы Владимир Соболевский. Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

БАЙЫРЛЫГ ХУРАЛ

Ноябрь 30-де Кызыл хоорайда Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии татрынга РФ-тиң Саң-хөө яамызының 200, ТР-ниң Саң-хөө яамызының 80 харлаанынга тураскааткан байырлыг хурал болуп эрткен.

Ук байырлалды хөгжүм-шии театрының артизи Г.М. Мунзук башкарып эрттирген. ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар А.А. Мельников Москвада албан ажил аайы-биле чорук кылып турар Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың Тываның Саң-хөө яамызының ажилдакчыла-

рынга байыр чедиришкенин номчаан. Ооң соонда ТР-ниң Саң-хөө яамызының сайыды Р.С. Баян, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Д.К.Х. Ооржак — олар сөс алганнар.

Ол байырлал-биле холбаштыр «Күш-ажылчы шылгарал дээш» деп медаль-биле Саң-хөө яамызының ревизия-контроль эргелелиниң даргазы К.Д. Ондар, ТР-ниң Чазак Даргазының Хүндүлөп бижик-биле С.К. Надыл болгаш өскелер-даа шаңнаткан.

Борис ОНДАР.

ОРУЛГАНЫ КӨВУДЕДИР

Тыва Республиканың Чазааның ноябрь 26-да болуп эрткен хуралына республика ужур-дузалыг чээрби ажыг айтырыгны чугаалашкан. 2003 чылда Тыва Республиканың бүгү деңгелдин бюджеттери бодунун орулга баазанын калбартын талазы-биле хемчеглер дугайында айтырыгны бир дугаарында аңа сайгарган.

2003 чылда Россия Федерациязының бюджет болгаш үндүрүг политиказының кол углакчыларыннарынга дүүштүр база баш бурунгаар санаашкынар езугаар алырга, федералдыг бюджеттен бээр саң-хөө дузазының четпезин барымдаалааш, ТР-ниң Чазаа 2003 чылдын республика болгаш тус черлериниң бюджеттерин тургузуп турар үеде бодунун орулгазын көвүдөдир дүрген, дээштиг хемчеглерни алыры чугула деп санаан. Ону боттандырар сорулга-биле ТР-ниң Саң-хөө яамызы республиканың яамыларынче, ведомстволарынче, кожууннарже, хоорайларже боттарының орулгазын көвүдөдир хемчеглерни алыр дугайында бижиктерни чоруткан. Ылангыя биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту деткирин болгаш хөгжүдери, үндүрүг онаар баазаны калбартырын сүмөлээн.

ТР-ниң Саң-хөө яамызы 2003 чылда ТР-ниң бүгү деңгелдин бюджеттери бодунун орулга баазанын калбартын талазы-биле кол хемчеглерни ажилдап кылган. Ону Чазаа кижигүннери сайгарып көргөш, бо чугула хемчегге үнелелди бергеш, ам-даа чедир ажилдап кылырын саналдаан. Дараазында хуралга чугаалажыры-биле сонгаарлаткан.

АРТЫК ЧАРЫГДАЛДАР ИЛЕРЭЭН

Республикада бюджеттен акша ап турарларның күш-ажыл төлевиринин фондузун канчаар ажыглап келгениниң дугайында айтырыгны хуралга чугаалашкан. ТР-ниң Саң-хөө яамызы социал адырның яамылары-биле кады чоруткан хыналдаларының түнелинде, бюджеттен акша ап турарлар күш-ажыл төлевиринин фондузун ажыглап турарында шындыгы четпестерни илереткен. Чамдык бюджет албан черлери күш-ажыл төлевиринин фондузун планнаарын, ооң чарыгдалдарын бюджет болгаш күш-ажыл хоойлужудулгазынга дүүштүр чорутпайн келген. Ынчангаш бюджет хөрөңгизин ажыктыг ажыглавайн турар.

Хыналдалар үезинде Россия Федерациязының Күш-ажыл кодификациясының 139 дугаар чүүлүн хажытканы илерээн. Шөлээ шалын шын эвес санаанындан 77,8 муң рубльди ажыр төлээн. Оларга Сүт-Хөл кожуун, Мөңгүн-Тайганын кожуун эмнелгези хамааржыр. Колдуунда бүгү бюджет албан черлери ТР-ниң бюджеттеринин чарыгдалдарының экономиктиг классификациязын хажыткан. Сезонуг болгаш түр үеде ажилдаан ажилдакчыларның күш-ажылының төлевиринге чарыгдалдарны шын эвес санап төлээнинден 3,8 млн. рубльди артыкка чарыгдаан. Оон аңгыда хоойлу езугаар эвес шалынга немелделер, немей төлевирлер кылыр таварылгалар социал адырның албан черлеринге турган. Штатта көрдүнгенинден хөй ажилдакчыларны Таңды, Тожу, Бий-Хем, Тес-Хем кожууннарның албан черлери ажилдадып турган, ынчангаш 67,2 муң рубльди ажыр чарыгдан.

2002 чылдың эрткен он ай-

ТР-ниң Чазаанда

ларында күш-ажыл төлевиринин фондузунун ажыр чарыгдалы ниити республикада 10,5 млн. рубль болган. Эң-не хөй чарыгдалдарны Улуг-Хем (3,7 млн. рубль), Тес-Хем (3,3 млн.), Чөөн-Хемчик (3 млн.) кожууннар кылган.

Республиканың бюджет албан черлеринин ажилдакчыларының күш-ажылын төлээри-биле тускайлап берген акша-көпекти ажыктыг ажыглаарын айыткан доктаалды Чазаа хуралы хүлээп алган.

ОРУКТАР ЭКИЖИИР

2003-2005 чылдарда Тыва Республиканың девискээр оруктарының четкизин хөгжүдөр программанын төлевилелин ТР-ниң автомобиль оруктарының эргелелиниң начальниги С.С.Санаа Чазаа кижигүннеринге таныштырган. Ооң кол сорулгазы республиканың экономиказын хөгжүдөргө, чурттакчы чоннун амыдыралының байдалын экижидеринге салышкынын кириери болурун ол айыткан. Моон журундан автомобиль оруктарының экижидеринче, чаарты кылырынче доктаамал кичээнгейни салып турар. Келир үш чылда азы 2003-2005 чылдарда Тываның оруктарын хөгжүдөргө программасында кандыг хемчеглер киргенин допчүзү-биле ол таныштырган.

Республиканың автооруктары септээр, эде кылыр, эгелзэн тудугларны уламчылаар, чаа оруктарны, көвүргүлери тудар ажилдарны чорударын Салчак-оол Саянович дыңнаткан. Бояровка — Тоора-Хем, Мугур-Аксы — Кызыл-Хая автооруктарын тударын уламчылаар. Программда элзэн каш чаа оруктарны тудары көрдүнгөн. Оларның иштинде Цагаан-Тологой — Качык — Кунгуртук, Мөңгүн-Тайганын Кызыл-Хаядан Алтай Республиканың Кош-Агач чедир, Сарыг-Сеп — Сизим болгаш өске-даа оруктар бар. Оон аңгыда Тоора-Хем суурнун чанынга, Сарыг-Сеп суурнун чанынга демир-бетон улуг көвүргүлери тудар. Программда айыткан хемчеглерни күүсөдиринге 4 миллиард 77 миллион рубльди чарыгдары көрдүнгөн, ол бүгүнү федералдыг бюджеттин күсели-биле боттандырар.

Чазаа кижигүннери Тываның автооруктары хөгжүдөр программа-биле танышканы, ону чүүл дүтүнүп деткээн. Хурал ук программа-биле чөпшээрешкен дугайында доктаалды хүлээп алган.

Тыва Республиканың Чазаа Даргазы Ш.Д.Ооржак Тываның автооруктары 2003-2005 чылдарда хөгжүдөргө программасының төлевилели-биле таныштып көргөн болгаш ында айыткан кылыр ажилдарны чүүлдүзүнүп деткээн.

АЙТЫРЫГНЫ СОҢГААРЛАТКАН

Чеди-Хөл кожуунун Элегес, Чал-Кежиг суурларының социал-экономиктиг байдалын экижидер талазы-биле хемчеглер дугайында айтырыгны Чазаа хуралына сайгарган. ТР-ниң Чазаа Даргазының айтырыгы-биле бо суурларга Чазаа хуннерин эртергеш, оларга деткимче, дуза чедиреринин документизин ажилдап кылган. Чазаа кижигүннери ону чугаалажып көргөш, таарзынмаан. Суму, кожуун чарыгаларының кылыр, шийтпирлээр ужурлуг айтырыгларын Чазаа, ооң яамылары, ведомстволары харышпаар кылдыр хемчеглерде айытканын эде кылырын дугурушкан. Ынчангаш айтырыгны сонгаарлаткан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

БУРУУ ШААП ТУР БИС

Сөстүн хостуун соора ажыглап болбас

Тыва Республиканың Проф-эвилелдер федерациязы 2002 чылдың ноябрь 20-26 хуннеринге хамааржыр № 42 «Риск» солунун эзелеринин болгаш ажилдакчыларының Тыва Республиканың Чазаа Даргазы аарып турар дээрзинин дугайында ыт чок чөңгезин буруу шаап тур. Бис ындыг медээни ТР-ниң Чазаанга удур каржы чөңгөзү, республикада

политиктиг байдалды кошкадыр дээр оралдакчылык деп көрүп турар бис. Оон аңгыда ол дээрге чүгле ТР-ниң Чазаа Даргазының эвес, харын хамаатынын, Шериг-оол Дизижинович Ооржактын, эргелерин, ат-алдарын болгаш төлептиг чоруун хажыдып бактааны ол-дур.

Тыва Республиканың Проф-эвилелдер федерациязы бо

чүлдүн көстүп келгенинге буруулуг кижилерни тып сайгаргаш, чогуур хемчегни алырын Ортаа Сибиринин девискээрлер аразының парлалга херектеринин талазы-биле эргелелинден негеп тур бис. Сөстүн хостуг болурун соора ажыглап болбас!

Тыва Республиканың Профэвилелдер федерациязы.

Килеңнен тур бис

2002 чылдың ноябрь 20-26 хуннеринге хамааржыр № 42 «Риск» солунда Тыва Республиканың Чазаанын Даргазы Ш.Д. Ооржактын аараанының дугайында дыңнадыгны номчааш, бистер, хоочуннар, ук солунун редакторунун болгаш ажилдакчыларының чүдөк-бужарынга сеткиливис ханызындан килеңнеп турдус. Ол дээрге хоп-меге болгаш дужун бодаар кижилерин чулчуруу-дур.

Шериг-оол Дизижинович 2003 чылда Тыва Республиканың бюджетин камгалаар талазы-биле Москвада харысалгалыг командировкада турарын билер бис. Чазаа Даргазының албаны берге-даа болза, чедишкенин болуп турарын дыңнап-даа, билеп-даа турар бис. Ындыг-даа болуп ужурлуг, чүге дизе келир чыл болза Россияга саң-хөө талазы-биле берге болуру илден. Ынчалза-даа 2003 чылдың республика бюджетин бо чылдаазындан улуг хемчээлге камгалап ап турар.

Ол дээрге Шериг-оол Дизи-

жиковичинин, ооң командазының ачызы-дыр, ону билеп турар бис. «Риск» солун боттук чүлдү соора бодай берген. Оон чүү-даа үнмес! Шериг-оол Дизижиловичинин кадыкшылы эки дээрзинге бүзүрээр бис.

«Риск» солун чаргы-шаалдалыг, эзээркек-даа болза, ооң дыңнадыгына чон бүзүрөвөс. Кандыг-бир кижин Москвага чорааш, аарый бергеш, эмчиге барган дийик. Хүлээп алган эмчи кижин аңаа барган кижинин кадыкшынын дугайын Азия төвүндө үнүп турар солун редакциязынга канчап илеткээр чүвөл? Кижин аараан дугайында медээни чарлава дугайында эмчи этиказы бар болгай. Ол дээрге шуптузу меге нүгүл, конвизчи оппозицияның даап бодалы-дыр.

Ийет, оппозиция дугайын көрээли. Оппозиция чөптүг, культурулуг, хоойлуга дүүштүр, кижини кижини, хамааты кылдыр, а бо таварылгада республиканың бирги удуртукчузу кылдыр көрүп, хөдөлүп ужурлуг. Бүгү улустун сонгааны Чазаа Даргазын ба-

зымчалап дорамчылаар, ооң кижин болуп төлептиг чоруун бастыр эргени оларга кым бергенил? «Риск» солунун 42 дугаарында элзэн каш чүлдү (чагааны) дорамчылаашкын хевиринге бижээн, Дарганы улам куду көөрүн оралдашкан.

«Риск» солунун чогуур турушка тургузарын, ол турушту суд тургузарын бистер, хоочуннар, негеп тур бис!

Шериг-оол Дизижилович! Конвизчи оппозицияның дорамчылаашкынынга чеже шыдажыр кижин боор Силер? Кандыг хемчээлге чедир гуманныг болур Силер? «Риск» солунун судка билдирип киринер. Бистер, хоочуннар, Силерни кезээде деткир бис. Шынчы эвес кижилерге Силерниң чөптүг негелденер тиилээр!

Дайын болгаш күш-ажыл хоочуннарының республика чөвүлели.

Дайын болгаш күш-ажыл хоочуннарының Кызыл хоорайда чөвүлели.

Үндезин чок нүгүлдээшкын

Тыва Республиканың Чазаа Даргазының парлалга албанының чокта чаа «Шын» солунга үнген меделелинде «Риск-информ» солунун ТР-ниң Чазаа Даргазының, Чазаа кижигүннеринин, эрге-чагырганын күүсөкчи болгаш өске-даа органнарының төлээлекчилеринин адресинге хоп-нүгүл, меге материалдарны сөөлгү үеде парлап турарын буруу шапкан. Ындыг янзылыг чүүлдер, хамыктын мурнунда, республиканың хөй националдыг сонгукчуларының колдуу Чазаа Даргазының сонгулдаларына Хоойлуга дүүштүр чедип алган тиилегезин куду көргени деп үнелээр апаар. Өске талазында, сонгуктан

Чазаа Даргазы кижинин сеткил-хөөнүнге моральдыг хораны чедирер дээр семээшкын-дир. Оон аңгыда Чазаа Даргазының, ооң удурткан Чазааның республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдээшкын чедип алган чедишкенин карартыр үзелдиг күштерин арга чадаарда хөдөлүшкенин барымдаазы ында сиңиккен.

ТР-ниң Чазааның Даргазынга, Чазаанга, ооң хөй национал чонунга хамаарыштыр үндезин чок нүгүлдээшкын материалдарны бижип, оларны бактап турда, күрүненин болгаш кижилерин эрге-ажыын хоойлу-дүрүм езугаар камгалаар органнар «Риск-

информ» солунун редакторунга, ажилдакчыларынга чогуур хемчегни онаары чугула деп санап турар мен.

ТР-ниң Чазаа Даргазының парлалга албанының меделелин бодум хуумда чүүлдүгүнүп деткээш, оппозиция солунунун бижип турар материалдарына бүзүрөвезимни илереткеш, Ш.Д. Ооржактын, ооң удуртканы Чазааның чорудуп турар ажил-чорудулгазы Тываны хөгжүдөргө, чурттакчы чонунун амыдыралын экижидеринче угланган деп билеп чоруур мен.

Михаил СУНДУЙ-ООЛ,
сонгукчу.

Ак-Довурак хоорай.

ТЕЛЕФОННУГ БОЛЗА...

Хөр-Тайга сумузу — Сүт-Хөл кожуунун чер аразы ырак, орукчири берге, чурттакчы чон талазы-биле хөй сангы суурларның бирээзи. Суму девискээринде школа, уруглар садтары, өске-даа албан черлери-биле катай 10 оруннуг эмнелге бар.

Бо хуннерде эмнелгеде чангыс дээди эртемниг терапевт, артканнары ортумак эртемниг 10 хире эмчилер ажилдап турар. Эмнелге кожуун төвүндө оран-чок ырак болгаш харылзажыры берге. Ынчангаш чокта чаа олар чаа машинаны алган. Аарыг кижилерни хандыгары-биле эмтаны кожуун эмнелгези берип турар. Ындыг-даа болза эмнелгениң кадыг, чымчак эт-херексели, иштики-даштыкы дериг-херексели багай. Физиотерапевтин болгаш диет эмчилеринин ажыг-апар аппараттары чок, иштиг-сааттыг херэеженнерни боттары божудуп чигедип алырлар.

Хөр-Тайга сумузу эмнелгезинде 1 харга чедир уругларны чыгырбайн турар. Колдуунда-ла

ында дегдиришкенин таварышкан, тыныш органнары аарыг, чүстери, бүүректери баксырааш келгилзэн кижилерни эмнеп турар. Эмнелге чери болган соонда дөмей-ле аараан кижилерге эмчинин бир дугаар дузазын чедирери — эмнелге ажилдакчыларының кол сорулгазы. Ылангыя грипп аарыглары тарап турар үеде арбан аайы-биле эмчилер уругларлыг өглерни кезип халчып, агаар-бойду баксыраанда, ужу-бажы дескинген, улуг-даа кижилерге ачы-дузаны чедирип турар.

Көдээ черге дүне-хүндүс, шынап-ла, чүү туруп болбазыл. Хенертен эмнелгеге берге байдалга таварышкан кижилерни эккээрге, оларга дарый дузаны чедирер апаар. Баштай төптүң эмчилеринге дыңнадып, оларның арга-сүмезин айтырар таварылгалар тургустунуп келир. Ындыг таварылгада, бир-ле дугаарында, харылзаа телефон-биле болур. А ол ук эмнелгеде эң-не берге айтырыгларның бирээзи.

Шимчетпес-даа, хан чүгүрген-даа кижилер келгилээр, ыңдыг улуска хамаарыштыр кандыг хемчег алыры билдинмес. Ылап-ла улуг эмчилерден консультация алыр апаар. Машина бар-даа болза, ол орандан кожуун төвү чедери берге херек. Эртзэн дөмей-ле төлеп турар болганда, сумуга чаңгыс телефон черле чедишпес. Ынчангаш эмнелгениң эргелекчизи Валентина Монгуштуң дилээ: Бер-ле дугаарында, харылзаа айтырыын шийтпирлээр, ооң соонда аппараттар-биле хандыгары.

Берге байдалга таваржы бээр-ге, кандыг-даа кижинин кызыл тыны кончуг. Ада-ие аарый бээр-ге, ажы-төл хилинчектенир, ажы-төл аарырга, ада-ие сагышсыраар, ынчангаш оларның чаңгыс идегели — эмчилеринин дузазы. Буянныг ишти кылып турар сумуда эмчилерин берге айтырыын шийтпирлеттинип, чыл төнчүзүндө бээр харылзаалыг апаар боор дээрзинге идегедим. Чимисмаа МОНГУШ.

ХООЙЛУЖУДУЛГА ПАЛАТАЗЫ

ХҮНДЕН ХҮНЧЕ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының бирги сессиязының беш дугаар хуралының ажылы чаңгыс хүн дургузунда уламчылаан.

Хүн чурумун езугаар Тыва Республиканың "Чер иштинин байлааның дугайында" Хоойлужудулга палатазының бирги сессиязының дугайында" бирги айтырыгны депутаттар декабрь айже чылдырар дугайында шийтирпирни хүлээп алган. Ук шийтирпирни үндүреринге декабрь 1-де эртер сонгулдаларга депутаттарның саны немежир болгаш айтырыгны хынамчалыг сайгарарына салдарлыг болур деп, идегелди депутаттар удуртулга болдурган.

"Тыва Республикага кижиниң эргелерин камгалаар талазы-биле төлээлеттиргенниң дугайында" Тыва Республиканың конституция хоойлузу хүн чурумундан саң-хөө барымдаазы болгаш экономиктиг санаашкынар-биле бадыткаттыг дугайында документтерни Тыва Республиканың Чазаның талазындан сессия киржикчилеринге долу эвес кииргени-биле уштунган. Ук хоойлу төлөвилелиниң сайгарылгазы ам ийи дугаар чаңгыс ол-ла чылдагаан-биле сонгаарлаттынып турары ол.

"Тыва Республиканың тус черлерниң бот-башкарылга органның сонгуттурар эргедужаалдарын ээлеп олурар кижилерни дедир кыйгыртырының дугайында" база "Тыва

Республиканың күрүне болгаш муниципалдыг хөрөңгизин хуужударының дугайында" хоойлу төлөвилелдерин бирги номчулгада хүлээп алган. Хуужудулгага хамаарышкан хоойлу төлөвилелин сайгарып турар үеде депутат Хонук-оол Монгуш сөс алгаш, мындыг хоойлуну аргажок озалдап белеткээн дээрзин демдеглээн. Республикада хуужудуп ап болгу дег онзагай черлер-даа артпаан, Тываның машина-тракторлары сонгаар саттына берген болгаш ында ажыглаттынып турарын караа-биле көргөниң депутат хомудап чугаалаан. Ынчалза-даа хоойлуну, орай-даа болза, хүлээп алыры чугула дээрзин ол демдеглээн.

"Тыва Республиканың 2002 чылда республика бюджетиниң дугайында" хоойлунуң күүселдезинге хамаарышкан чугаа элээн чидиг байдалга эрткен. Эрткен чылын бюджет хоойлузун хүлээп ап турар үеде инвестиция программазын езугаар көрдүнген турган 235 тудугларның ниити санын Чазактың талазындан 114 чедир Хоойлужудулга палатазы-биле дугуржулга чокка кызырганына депутаттар таарзынмаан. Дүрүм езугаар көрдүнгени-биле алырга, кажан хоойлу өскерттир ужур тургустунуп келген үеде

айтырыгны парламент мурнунга тургузар ужурлуг. Бо таварылгада Тыва Республиканың Чазаа ук хоойлуну бодунуң туразы-биле өскерткеш, тудуглар акшаландырышкынының эде хуваалдазын чоруткан болуп турар. Түннелинде сонгукчуларның, эң ылаңгыяда оларның көдээде чурттап турар кезинин, чагырлары күүсеттинмейн барган. Тыва Республиканың Чазаа бодунуң ап чоруткан хемчеглеринге хамаарыштыр тайылбырны берип турар. Ынчалза-даа депутаттар ол-бо тудуглар бюджетте көрдүнген деп илеткелди чон мурнунга бергениниң соонда, Чазак-даа, депутаттар-даа хоозун аазаашкынар берген атка киргенин буруу шапкан. Көрдүнген акша чарыттыгын, депутаттар күүсеттинмейн барган тудугларның оода эң чугула кезин келир чылдың планынче киирерин чедип алыр сорулганы салып турар. Айтырыгны бирги номчулгада хүлээп алган.

Чоннуң социал камгалалынче угланган документтерден "Чонну туберкулезтан камгалаарының болгаш дуза чедирериниң дугайында" хоойлу эдилгелерин болгаш немелде киирилделерни хүлээп алган. Ук эдилге езугаар ажылдың кадыкка хоразы дээш немелде чиигелделер онаашкан кижилерниң саны көвүдээн база шалыңына немелде төлөвирниң хемчээли 50 хуу чедир өскөн. Россия Федера-

циязының демейлешкек Хоойлужудулга палатазы — 25 хуу болуп турар. Ынчалдыр Тываның онза байдалын барымдаалап, фтизиатрларга немелде чиигелделерни көргөн.

"2002-2004 чылдарда Тыва Республикага ие-чашты камгалаар ажылды улам сайзырадырының болгаш экижидериниң дугайында" республика чергелиг сорулгалыг программа езугаар божудулга бажыңнарының болгаш уруглар эмнелгелериниң сөөлгү үениң негелделеринге дүүшкен дериг-херексел-биле хандырылганы көрдүнгөн. Программа база-ла депутаттарның деткимчезин алган.

"Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палатазының депутаттарының статусунуң дугайында" хоойлу төлөвилелин бирги номчулгада хүлээп алган. Документиде депутат кижиниң сонгукчулар мурнунга харысалгазының, бодун алдынарының чурумунуң, оң дузалакчыларының, депутаттың эрге-ажыктарының дугайында чүүлдер кирип турар.

Тываның Чазаның деткимчези-биле 1997 чылда тургустунган Улусчу банкының устав езугаар капиталының дугайында айтырыгны депутаттар деткивейн барган. Мындыг таварылгада хоойлу езугаар чартык чыл эртпээнде, айтырыгны катап тургузар арга чок болур. Ынчангаш депутаттар Тыва Республи-

каның Чазаның болгаш банк ажылдакчыларының банкының устав езугаар капиталы чээ дүрүмге дүүштүр 150 млн.рубль чедирер дугайында дилээн хандырбайн барганы-биле банкының салым-хуузуна шийтирлиг рольду ойнаан деп болур. Чүге дээрге тургустунуп келген байдалда айтырыгны дарый шийтирлээри негеттинер. Депутаттарның туржунга Тывада чогуур түннүг акша чогуундан банкының акцияларының 51 хуузу Москва-да Делегейниң үлетпур банкызынга садар дээни, азы бүгү харысалгалыг шийтирлерни хүлээп алыр эргени өске черниң хуу банкызынга дүжүп бээр дээнинге чөпшээрешпээни барымдаа болган. Амгы үеде ук банкының устав езугаар капиталы чүгле 4 млн.рубль болуп турар. Тываның Чазаа банкыны камгалап арттырып алыр сорулгазын Улусчу банк республиканың ажыл-агыйларына кредиттерни берип, деткип турар болгаш кожуннарда салбырларын ажыдарындан ойталавайн турар чаңгыс-ла банк болганы-биле тайылбырлап турар. Айтырыгның Тываның экономиказының сайзыралына улуг ужур-утказын депутаттар угаап турза-даа, бадылаашкын соонда айтырыгны шийтирлеттинеринге чаңгыс-ла үн четпейн барган.

Ниитизи-биле сессия хуралының хүн чурумунга 24 айтырыглар кирген.

Чечена БУЛЬГОВА.

Шаңчыда

ЧАРТЫК ЧЫЛ СУГ ЧОК ЧУРТТААШ...

Тываның далай деңгелинде эң чавыс чери Улуг-Хем биле Хемчик хемниң катчы берген черинде, чараш бойдустуг черде Шаңчы сумузу чаптыла берген чыдар. Шак бо девискээрге шагдан тура тараа элбек үнер турган. Ынчангаш-ла боор, тус черниң чурттакчылары чагай үнген тарааның дүжүдүн шыгжаары-биле каш бажыңдан тургустунган черни Шаңчы деп адай берген.

Ам бо үеде Шаңчыда 67 өрегеде 382 кижичи чурттап турар. Сумуда хей-ниитиниң чыгыр чери — школа. Анаа хурал-суглааны эртирип, амыдыралда тургустунуп келген чидиг айтырыгларны база-ла шийтирлеп ап турар.

Биеэги эки үелерде дег шаңчылар тараа-быдазын тарывышаан мал-маганын малдавышаан хевээр. Тараа дүжүдүн, шагдагы үелерде дег мөөң-мөөңү-биле албайн турар-даа болза, амыдыраарына чедер кылдыр тарып ап турар. Чамдык суурларга бодаарга, мында өреге бүрүзү хаванын азырап, шээр, бода малдарны тудуп турары өөрүнчүг.

Суму чоокта чаа анык удуртукчулуг апарган. Сонгулдаларга чоннун бүзүрелин чаалап алгаш, Шаңчы сумузуңуң чагырыкчызынга Валентина Биче-оол ажылдай берген.

Анык удуртукчу ажылдап эгелээш-ле, суму чурттакчыларының мурнунда тургустунуп келген суг айтырыгын шийтирлеп кирипкен.

Шаңчыда хемнер, бугалар чок болганындан суг айтырыгы эң чугула болуп турар. Суурнуң чурттакчылары эрги кудуу үре-

лип каарга, чартык чыл иштинде 8 км ырак черден суглап, мал-маганын суггарып, бергедээшкынге таваржып келген. Ол үе дургузунда сумунуң уругларының чартык кези кодурдан аарып турган. Сумунуң улуг назылыг чурттакчылары биске мынча деп чугаалап турдулар: "Кижичи-даа канчаар, мал-маган дыка бергедеп турду, ынчанмыже удуртукчулук ачызында бо айтырыг шийтирлеттинди".

Октябрь 23-түн хүнүнде Валентина Сендил-ооловна сумуга кожунуң чагырганының удуртукчуларының киржилгези-биле болган хуралга кудук кылыгының айтырыгын дарый шийтирлөөс болза, ТР-ниң Онза байдалдар

ямызынга четкеш, шийтирледип алыр деп турарын чугаалаан. Кожунуң удуртукчулары тургустунуп келген байдалды дарый шийтирлээри-биле ук хуралга дугуржулганы кылган.

Чурттакчы чондан 6 муң рубльди чыгган. Кожун чагыргазы бодунуң талазындан 600 муң рубльди үндүрүп берген. Чыгынган акша-биле кудуктуң насозун садып алган.

Ноябрь 1-де "Тывабурвод" бүдүрүлгезиниң ажылдакчылары келгеш, кудукту чаңгыс хүн кылып каан. Оларга кудукту кылганы дээш 12 муң рубльди төлөөн. Чаңгыс хүннүң ажылы дээш, чон чартык чыл дургузунда хилинчектенген.

Сумуга чаңгыс кудук чедишпес. Ынчангаш Валентина Биче-оол 2003 чылдың бюджетиниң инвестиция программасынче база бир кудукту кылып бээри-биле Чазак Даргазының оралакчызы Е.Осердцовтуң адынче дилегни кириген.

Чагыдылга дугайында Валентина Биче-оолга чугаалаарыыска, ол биске мынча диди: "Кожун төвүнге абонент хааржаан тургускаш, 30 хире өреге чагыдылганың 50 хуузуң харылап көрейин".

Дарганың чугаазына бүзүрээр апаар, чүге дизе ол чоннун информастыг хандырылганынче база улуг кичээнгейни салып турар кижичи.

Игорь ДАМДАК.

ЧУРУКТА: Шаңчы суму даргазы Валентина Биче-оол. В.БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

Культура амыдыралы

ЧОННУҢ ЫРААЖЫЗЫ

Эрткен пятницада В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрына Россияның Улустуң артизи Надежда Кууларның чогаадкчы кезээси болуп эрткен. Чоокта сценеже үнмез артистиң көрүкчүлери ол кезээ болган концертти улуг байырлап кылдыр хүлээп көргөн. Надежда-биле кады сценага ол кезээ оң авазы, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Опал Шулуу, өөнүн ишти, Тываның алдарлыг артизи, хөгжүмчү Александр Шактар болгаш уругларының уруглары ырлап, танчылап, көрүкчүлерге аян туткан. Оон аңгыда 30 ажыг чылдарда бараан болуп келгени төрөөн коллективи — күрүнениң "Саян" ансамблиниң болгаш хөгжүм-шии театрының артистери коллегияга байыр чедирбишаан, солун концертти демни-биле көргүскеннер. Чоннун ыраажызына көрүкчүлери ол кезээ кускап сынмас хей чечектерни сөңсөөн.

"БЕДИК АРТТАН ХАРАП ОРА..."

Россия Федерациязының алдарлыг, Тываның Улустуң артизи Ширин-оол Хертек чогаадкчы салым-чаяанының база бир бадыткалы кылдыр "Бедик арттан харап ора..." деп аттыг номун чырыкче үндүргөн. Ында улустуң артизиниң шүлүктери болгаш шиилери парлаттыгын. Бо номда автор төрөөн черинин, чонунуң төөгүзүнүң, салым-хуузуңуң дугайында сеткил өйүп чоруур бодалдарын чечен-мергени-биле илереткен. Чаа

номну шүлүкчү А.А.Даржай редакторлаан. Х.О.Ширин-оолдун дугайында эге сөзүнде Александр Александрович мынча деп бижээн: "Уран чүүлдүн калбак хери шөлдеринге кезээде хей-аыттың ылгын маңы-биле соксаал чок чүгүртүп чоруур".

Х.О.Ширин-оол баштайгы ролу-биле көрүкчүлери кайы хире өөрткен ийик! Баштайгы ному база номчукчуларга ол хирени шаннаар дээрзинге бүзүрөп, ону номчуп сонуурганар.

ХӨГЖҮМНҮГ ЯРМАРКА

ТР-ниң Культура болгаш национал херектер талазы-биле ямызы, республиканың С.Пюрбю аттыг улусчу чогаадылга төвү база Кызыл кожунуңуң Солаан Базыр-оол аттыг Культура бажыңының ажылдакчылары "Хөгжүмнүг ярмарканы" организаастап эрттирген. Ийи хүн үргүлчүлээн бо ыры-хөгжүм байырынга республиканың бүгү кожун, сумуларындан культура ажылдакчылары кээп киришкен. "Хөгжүмнүг хээлер" деп инструменталдыг хөгжүмнүң, "Арыкчыгаш" деп уругларның ырларының база "Ыры-2002" деп улуг улустуң ырларының мөөрейлери болган. Оон аңгыда республиканың бот-тывынгыр композиторлары чыылгаш, тургузукчу конференциязынга ТР-ниң композиторларының чогаадкчы эвилелин тургускан. Оон даргазынга композитор Кара-Кат Ооржакты сонгаан. Бо бүгүнүң дугайында калбак материалдарны дараазында номерлерден номчуур силер.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

ЧААРТЫЛГАНЫҢ ЭГЕ БАЗЫМНАРЫ

Рынок экономиказының "дошкун" үези эртип, амыдырал чоорту чүгээрттеп оор деп чугаала болур. Ол чүгле шалың, пособие, пенсия акшазы чогуур өй-шаанда үнүп турары-биле холбашкан. "Кымның канчаар чурттаары күжүр боттан хамааржыр" деп "Бүзүрелдиг ынакшыл" дээр ырды ырлажып турары дег, амыдырал дең-дески эвес болгай.

Чамдык амыдыралын бут кырынга тургузуп алган сайгарлыкчылар барааннарының өртектерин бадырып азы чон кежи-биле сегип алганын билип, өөрүнчүг чүүлү кылып турарлар. "Чегейлери" ону угаар хамаанчок, мен-не тодуг-догаа, каас-шеник чорзумза, хамаан эвес дээн бодады-биле бараан-сараанының өртээн кара туразында улгаттырып-ла, чүгле бодунуң кежини бодап оорлар. Төрөл чонунуң ат-алдарын, ыдыктыг чаңчылдарын, амыдыралын бодавас, бурунгаар көрүш чок, арын-нүүрүн оскунган, чүгле бодунуң эрге-ажыын, олча-орулгазын бодаар, кээргээр сеткил чок кижилерни көргөш, кижиниң ишти сөктү бер чазар, кылык-килени хайнып келир-дир. Кымнарыл дээрзи билдингир боор. Оларга, хамактын мурнунда, оорлар, арагачылар хамааржыр.

Көдээниң бөдүүн ишти чону шору кажарап. "Кыры шимчээрге, хырын тодар" деп угап би-

лип, угаан кире берген. Ынчангаш картофель, ногаалар, тараатарып, мал-маган өстүрүп, бодунуң эвээш шалың, пособие, пенсия акшазына немей орулганы ап, ажы-төлүн эктинден элетпейн, хырындан аштатпайн, амыдырап-чурттап эгелээни кижиниң сагыш-сеткилинге өөрүнчүг-дүр.

Шак мындыг "эрээн шокар" чуртталганы углап-баштап, удуртуп оорат Өвүр кожуун чагыргазының ажылында чамдык чаартылгалар өскелерге үлегер-чижек болур деп бодады-биле бо каш одуругларны бижип олур мен. Кожуун чагыргазының даргазынга Александр Санчат-оол-ович Куулар ийги удаа сонгуткаш, чамдык оралакчыларын, килдис эргелекчилерин чаарткан. Ол чүл дээрге бүзүрелдиг шырактарын олудунга хевээр арттырган, чамдыктарын солуй олурткан, үениң негелдези-биле чаа килдистерни тургускан, допчузу-биле чугаалаарга, уран аргалар-биле сайгарган. Сайгарылга чүгле рынокта эвес, уран чүүлде, культурада, удуртулгада база барын солунуң номчукчулары билип олур боор. Хоочун-нардан болгаш колдуу аныктардан тургустунган кожуун чагыргазының чаа командазы боттук ажыл-херектерни кылып эгелээн. Олар кичээнгеи кожуунуң экономиказын, ылангыя мал ажылын хөгжүдеринче, чоннуң амыдыралын экижидеринче

угландырган.

Тодаргай чижектен кирип көрейн. Кожуун чагыргазының социал-политика талазы-биле оралакчызы Вилена Чаповна Ооржактын кабинетинден Хандагайты суурдан болгаш сумулардан амыдырал-чуртталгага хамаарышкан янзы-бүрү айтырыгларны шийтпирледип алыр дээш келген хамаатылар оочур былаажып кирип турарын бо-ла эскерип көрүп болур. Оларны хүлээп алыр, чугаалажыр үези канчап четчип, айтырыгларны шийтпирлеп турар кижини боор деп бодаар мен. Ол бодунга онаашкан ажыл-херекти ак сеткилдиг күүседип, төрөл чонунуң эрге-ажы дээш дүн-хүн чок сагышты салып чоруур төлептиг ажылдакчы. Чоннуң социал байдалын экижидер дээш хөй чүүлдерни бо дарга кылып турар.

Өг-бүле болгаш ие-чаштын херектериниң талазы-биле кожуун чагыргазының килдизин тургускан, оон даргазынга Россияның Ниити өөредилгезиниң тергини Марта Агбааны томуйлаан. Чурттакчы чон ортузунда ажылды чорудары-биле кожуун төвүндө, суурларда херээженнер чөвүлелдерин тургузуп, даргаларын сонгуп эгелээн. Кожуун төвүндө херээженнер чөвүлелиниң даргазынга хереклекчилер кооперациязының тергини Розалия Сатты сонгаан. Хандагайты эмнелгезинде, школазында херээженнер

чөвүлелдерин тургускан, олар чон ортузунда ажыл-чорудулгазын эгелей берген. Сумуларга, суурларга ыңдыг чөвүлелдерни база тургузар. Чурттакчы чоннуң амыдырал-чуртталгазын экижидеринге, улуг-даа, бичи-даа кижилерниң корум-чурумун быжыглаарына, арагалаар, оорлаар чоруктарга удур демиселди чорударына олар биче эвес ролду ойнаар.

Чоокта чаа эрткен ие хүнүнүң байырлалын кожуун төвүнге чогуур деңгелег эрттирген. Кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы Вилена Ооржак байырлалды ажиткаш, иелерге изиг байырың чедирип, оларга чедишкенини, аас-кежикти, өөрүшкүнү, чаагай кадыкшылды күзээн. Байырлалдың киржикчилеринге кожуунуң социал-экономика хөгжүлдезиниң байдалын допчузу-биле чугаалап берген. Кожуун чагыргазының чаа даргалары-биле таныштырган. Ол хүн янзы-бүрү аш-чем аймааның, аргаан, даараан кылыгларның делгелгезин организаастаан. Өг-бүлелер концертериниң көрүлдезин эрттирген. Аңаа Солчур, Хандагайты суурларның өг-бүлелери иделкейлиг киришкен. Херээженнер шимчээшкениниң хоочуннарына, маадыр иелерге суй белектерни тывыскан. Делгелгениң, көрүлдениң тиелекчилеринге шаңалдарны берген. Байырлалды эрттиреринге Марта Агбаан,

Розалия Сат, Маадыр Сат кончуг идепкейлиг киришкенер. Кызылга болган ие байырлалына Өвүрнүң делегациязы база киржип чораан.

Кожуунуң удуртукчуларының өөредилгезин понедельник санында тускай программа езугаар эрттирип турары эки, ону Вилена Чаповна башкарып келген. Кичээлдерге улустар кончуг идепкейлиг кээп, боттарының ажылына ажыктыг хөй чүүлдерни билип ап турарлар. Библиотека ажылдакчылары чаа номнарың допчулалдарын кылып, темалар аайы-биле беседаларны эрттирери чаңчыл болу берген.

Кожуун чагыргазының удуртулгазының чоокку үеде болгаш моон соңгаар шийтпирлээр айтырыглары хөй. Тыва-моол садыг харылзааның бажыңын, үптээн, үрегдээн гастронорму хаалгы рынок кылыры, он чыл хире ажылдаваан радио четкизин ажылгалга киирери болгаш өске-даа кылыр чүүлдер бар. Чоннуң бүзүрелин алгаш, боттук ажыл-херектерге кирген кожуун чагыргазының удуртулгазы боттарының мурнунда салган сорулгазын шийтпирлеп шыдаар дээринге өвүржүлөр идегеп турарлар.

Алевтина САТ,
библиограф, ТР-ниң культу-
разының алдарлыг ажыл-
дакчызы.

РОССИЯНЫҢ ПОЛИТИКТИГ АМЫДЫРАЛЫНДАН

ЕЛЬЦИННИҢ ЧИИГЕЛДЕЗИНИҢ ДУГАЙЫНДА

РФ-тиң Күрүне Думазының депутаты В.Жириновский РФ-тиң Президентизи турган Б.Ельцинниң чийгелделерин дүжүрөтүп талазы-биле чуртка референдум эрттирер талазы-биле бөлүктү тургузуп эгелээн. Оон бодап турары-биле алырга, 1999 чылдың декабрь 31-де В.Путинниң Ельцинге быжыглаан чийгелделери болгаш эргелери, ам чуртта ийи дугаар политиктиг кижини кылдыр хевирлеттине берген. Жириновчулар декабрь 1-ге чедир 1 млн. хол үжүүн чыып эгелээнер, ынчангаш референдуму декабрьда эрттирерин планнап турар. Чүге дээрге 2003 чылдың январь 1-ден 2003 чылдың декабрьга чедир азы РФ-тиң Күрүне Думазының сонгулдаларына чедир чуртка референдум эрттирерин хоойлу езугаар хораан болгай.

Күрүне Думазының депутаты коммунист В.Илюхин "Моон мурнунда РФ-тиң Президентизи турган Б.Ельцинниң чийгелделерин дүжүрөтүп дугайында" хоойлунуң төлөвилелин ажылдап кылгаш, Күрүне Думазыңче киирген. В.Илюхин ийи чыл бурунгаар-ла ол айтырыгны Күрүне Думазыңга көдүрүп турган, бо удаада оон киирген төлөвилелин Дума хүлээп алыр хевирлиг. Россиянын бурунгаар хөгжүлдезинге Б.Ельцинниң киирген үлүг-хуузу эвээш дээрзин кайы-даа депутат бадыткап турар. Ам болур Күрүне Думазының сонгулдаларының бетинде Ельцинниң чийгелделерин ап кагбас болза, сонгулдаларга чон ол талазы-биле айтырыгны көдүрүп, шап-тараазынын тургузуп болурун Жириновский, Илюхин-даа чугаалап турар.

Кажан Ельцин ХКД-нин удуртукчулары-биле улуг ССРЭ-ни дүжүрүп каапкаш, моон мурнунда ССРЭ-ниң Президен-

тизи турган Горбачевтуң бүгү чийгелделерин дүжүргөш, эң сөөлүндө Ленинград проспектинге турган бажыңдан үндүргөш, Чазактың берген "Зил" машиназын хавырып апарган болгай.

Б.Ельцинде кандыг чийгелделер бердинген эвес көрүптээлинер: күрүне камгалалы, күрүне дачазы, Чазак харылзаазы, халас эмчи хандырылгазы, машина (кайы хире херек болду), самолет кажан херек болду. Ельцинниң пенсиязы РФ-тиң Президентизиниң шалыңы-биле дең. Күрүне бюджет-биле дузалакчылар аппарадын тудуп турар. Чылдың-на Ельцинни, оон өг-бүлезин ажаап тударынын чарыгдалы 40-50 муң млн.рубль чедип турар.

КҮРДУМА ДЕПУТАДЫНЫҢ ЧИИГЕЛДЕЗИ

Россияның дүжүметтериниң ап турар шалыңы, даштыкы бай чурттарга көөрдө, эвээш болбайн канчаар. Бистин экономикаыстың байдалы-даа ыңдыг. Күрүне Думазының депутатының шалыңы 16 муң 800 рубль, ону федералдыг сайттарның шалыңына деңгеп каан. Бо депутаттарга хөй бе, эвээш бе деп, айтырыг база тургустунуп кээр. Ол шалыңың кырынга социал пакет база кирип турар, ында халас эмчи хандырылгазы, Россияның курорттарына халас дыштаныр путевкалар дээш, өске-даа чийгелделер көрдүнүп турар. Пенсионер Ельцин ол хире хөй акша ап турда, чамдык депутаттарның хомудап турары база чөптүг хире.

Бо чылын Күрүне Думазында РФ-тиң Президентизиниң бүзүрөттүрген төлээзи А.Котенковтун "Российская газета" солунга берген интервьюсунда мынчаар чугаалап турар: "Күрүне Думазында ажылдап турар 450 депу-

таттарның 150-и бодунуң бизнесте-биле ажылдап турар, олар колдуунда Күрдума ажылында киришпейн турар, шалыңын безин ап келбейн баар, оларның орнунда өске кижилер бадылап турар. 150 хире депутаттар бодунуң партиязы-биле ажылдап турар, кол-ла ажылы хоойлу чогаадылгазында 150 хире депутаттар ажылдап чыдар" дээн болгай. Ам моон алгаш көөрге, Күрдуманың депутаттарында бодунуң "хлевин" 150 депутат ажылдап ап турары билдинип кээр. Кижини бодаарга, чоннуң мурнундан сонгуткан депутаттар ак сеткилдиг ажылдагы дег.

ФЕДЕРАЦИЯ ЧӨВҮЛЕЛИ КЫЗЫРЛЫР БЕ?

Бюджет акша-хөреңгизинге камналга болуру-биле Федерация чөвүлелин кызырарының дугайында айтырыгны көдүрүп турар апарган, борта хамаарыштыр РФ-тиң Федерация чөвүлелиниң даргазы Сергей Миронов мынчаар чугаалап турар: "Конституция езугаар Россия — федералдыг күрүне. Ында Россияның 89 субъектилери бактаап кирип турар. Күрүне Думазында компартия, "Бүгү-россия", "Яблоко" дээш, хөй партиялар төлээлеп кирип турар болза, Федерация чөвүлелинде Россияның национал девискээрлериниң шупту төлээлери кирип турар.

Эң кол айтырыгларны Күрүне Думазыңга эвес, Федерация чөвүлелинге чугаалажып турар. Ол дээрге дайын болгаш тайбың дугайында, кызыгаар айтырыгы, РФ-тиң Президентизиниң сонгулдазының хүнүн доктаадып тургузары, чингине прокурорну бадылаары дээш, хөй-ле айтырыглар кирип турар. Оон-биле чергелештир Күрүне Думазының хүлээп алган хоойлуларын контрольдаары болгаш бадылаары. Чижээлээрге, чоокта чаа өг-бүле

кодекзиниң дугайында Күрүне Думазының хүлээп алган хоойлузунда өг-бүле тударын 14 хардан эгелеп чөпшээрээр деп каан турган. Федерация чөвүлели ону хүлээп албай, дедир эгиткен. Федерация чөвүлелиниң шынар составының дугайында айтырыг тургустунуп, оларның хөй кезини бизнесменнер, халажылгаже үнген дүжүметтер эелер болуп турар деп, айтырыг база көдүрүп турар". Орта хамаарыштыр С.Миронов, Федерация чөвүлелиниң кежигүннеринде хөй чылдарда күрүне тургузуунуң янзы-бүрү хевирлеринге ажылдап каапкан профессионалдар чыылган деп турар.

РЫНОК СТАТУЗУН БЕРГЕН

Бо чылдың ноябрь 7-де Европа Чөвүлели Россияның экономиказына рынок статусун берген. Ол дээрге бистин чурт-вуска улуг чедишкени болган. РФ-тиң экономика хөгжүлдезиниң талазы-биле сайыды Герман Грефтин чугаалап турары-биле алырга, Россияга келир чылдан эгелээш, Европаның бүгү чурттарына кандыг-даа кызыгаар чок хемчээлдиг бараанын садып болурунун аргазы тургустунган. Моон мурнунда Европаның чурттарына Россияның барааннарын садары кончуг берге турган. Ол-ла бүгү нарын айтырыглардан бистин бараан бүдүрүкчүлеривис чылдың-на 250 хире млн.долларны чидирип турган. РФ-тиң Экономика хөгжүлдезиниң талазы-биле яамының баш бурунгаар берип турар медээзин езугаар алырга, Россияның үлетпүрү оон чылдың-на 400-500 млн.долларның орулгазын кирип ап болур арга тургустунуп кээр деп турар.

ЧАҢГЫЗЫ-ДАА АЖЫТТЫНМААН

Сөөлгү чылдарда эрге-ду-

жаалдыг кижилерни "чагыг" езугаар өлүрер чорук Россияга оожургай берген турган. 2002 чыл эрге-дужаал эдилеп чоруур кижилерни "чагыг" езугаар өлүрер талазы-биле эң-не "дүжүктүр" чылдарың бирээзи болган деп, массалыг информация чепсектери дамчыдып турар.

Бо чылын чагыглыг өлүрүшкүн-биле Смоленск областың губернаторунун бирги оралакчызы В.Прохоров, Сургуттун мэри С.Иванов, Күрдуманың депутаты В.Головлев, Магадан областың губернатору В.Цветков, Таганрогтун мэри С.Шило өлүрткенер. Ол херектерин чангызы-даа ажыттынмаан.

КИРСАННЫҢ ИЙИ ТИИЛЕЛГЕЗИ

Бо күзүн Калмыкияның Президент сонгулдаларына моон мурнунга Калмыкияның Президентизи турган Кирсан Илюмжинов киришкеш, үшкү хуусаада сонгуттурган. Борто кандыг-даа чингити турбаан, оон ат-алдары Калмыкияда, Москвада Лужковтун, Кемеровода Тулеевтиң хире улуг.

Ноябрь айда Словенияның Блед хоорайга делегейин шыдыраа федерациязының конгресси болуп эрткен. Орта 162 чурттарның төлээлери киришкен. Оон шийтпирлээр кол айтырыгларының бирээзинге делегейин шыдыраа федерациязының президентизин сонгууру турган. ФИДЭ-нин президентизинге Россиянын төлээзи, Калмыкияның Президентизи Кирсан Илюмжинов үшкү хуусаада сонгуткан. Ол хире улуг делегей организациязының хүндүткелин чедип алганы оон Россияга ат-алдарын базар бодап турган дүжүметтерге согуп болган.

Сергей ХЕРТЕК.

ЧЫЛЫГ, ЧЫРЫК ДЭЭШ...

Октябрь 28-тен ноябрь 28-ке чедир чылыг болгаш электри ажыглалы дээш бүдүн республикада шалыпчы ай чарлаттынган. Ооң түңнелдериниң талазы-биле "Тыва-энерго" акционер ажык ниитилелдин чингине директору Николай ДАНЗЫ-биле чугаалашкан бис.

— Николай Ооржакович, шалыпчы ай чүгү көргүскенил, оон кандыг түңнелдерини үндүрүп болурул?

— Тыва Республиканың Чазаанга берге байдалды экижидериниң талазы-биле шалыпчы айны чарлап, биске улуг дузалашканы дээш өөрүп четтиргенимни илередир-дир мен. 2001 чылдын эгезинден тура чылыг болгаш электри ажыглалы дээш хөй өрелер чыгылы бергенин билер болгай бис. Чугаа 89 млн. рубль дугайыда болуп турар, оон иштинде 59 млн. рубльди "Тыва-энерго" ААН-ге "Тыва коммуна-энерго" өрелиг, артканы чурттакчы чонунун өреси болуп турар. Оон түңнелинде одаар хөмүр садып алыр акша чок калган. Ол хамаанчок "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайына одап каапкан хөмүрүвүс дээш 28 млн. рубльге өрелени берген бис. Ам-даа ында 22 млн. өрөвис бар.

Шалыпчы айда өрелерни чырынын талазы-биле күженишикинниң ажылдаан түңнелинде, ниитизи-биле 25 млн. рубль чыгдынган. Чыгдынган акша-биле хөмүр-дашты садып алган болгаш оон ийи неделя дургузунда курлавыры тургустунган. ЧЭТ-те дөрткү котелду одап кирипкен. Хөмүр-дашты ам-даа

садып, сөөртүр ажыл уламчылап турар.

— Мурнууда-ла шак ынчалдыр ажылдаарына чүү шаптыктап турганыл?

— Дыка хөй чүүлдерни чедир кылбайн турганывыс шын. Оон кадындан хамааржыр организациялардан чогуур медээни кончуг озалдадып турган, чижээ, ниити өре-ширениң байдалын Кызылдың "Бистиң бажыңывыс" муниципалдыг бүдүрүлгези үе-шаанда бербейн турган. Ынчал-зажок чурттакчы чон-биле ажыл шуут кылдынмайн турган дээр болза, меге апаар. Санажылгалар хүлээп алыр черлерниң ажылдаар шактары кижилерге элтиг эвес, олар хоорайның ужунда-бажында аңгы-аңгы черлерде турары таарымча чок болбайн аан. Шалыпчы ай үезинде ол четпестерни эдип, ажылдаар шактарын эде көргөн болгаш чапсарлар, дыштаныр хүннер чок кылып каан. Ынчалзажок бо айтырыг ам-даа чедир шиптирлеттинмез дээрзи чугаажок. Ынчангаш келир чылын коммуна-ачы-дуза дээш төлөлгелер чорударына чангыс аай санажылга төвүн ажыдары көрдүнүп турар.

— Николай Ооржакович, шалыпчы ай төнерге-ле,

айтырыглар шупту шиптирлеттинген деп болбас болгай. Кандыг айтырыг силерде амгы үеде эң чидиг болуп турарыл?

— Ындыг харын, айтырыглар ам-даа бажын ажыг. Мурнувуста соок кыш хевээр, чангыс декабрьны безин чылыгта чурттап эрттиреринге 40 муң тонна хөмүр-даш керек. Ону садарына акша, база катап акша керек. Ынчангаш чылыг болгаш чырык ажыглакчылары боттарының өрелерин төндүр төлээри база моон-даа сонгаар өре кылбазы кончуг чугула.

Бөгүнде бис энергия болгаш күчүлериң мөөң рыногунун фондузунга (ФОРЭМ) ноябрь ай дээш 5,9 млн. рубль өрелиг бис, оон 3,6 миллионун шилчидиптивис. Ам-даа 2,3 млн. рубль артып каар. Бо организация-биле үе-шаанда санажыл турбас болза, бистиң республикаже чырык кирилдезин 7 мегаватт чедир кызыгаарлап кааптып болур. Ол дээрге Кызыл хоорайның чартыын өжүрүптөринге ден болуп турар. Ындыг кыдыкы хемчеглерге таанда чеде бербес-ле боор.

Оон аңгыда РАО ЕЭС-ке абонент төлөлгези дээш 11 млн. рубльге өрелени берген бис. Чадаана – Хандагайты – Улангом аразында электри шугуму бистиң хайгааралывыста турар. Ынчангаш маңаа Моолдун Россия-биле санажылгаларының 30 хуузу биске бээр ужурулуг. Ол 7 млн. рубль, оон-биле санажылгаларының аргазы бар, артканын кирип турар акшалар-биле дуг-

лаар апаар.

База бир берге айтырыг – энергетиктерге шалың төлевирин саададып турары. Бо хүнге чедир бис чүгле сентябрь айның чартыының шалыңын берген бис. Октябрь, ноябрь айлар дээш, чаа чылга чедир үе санажылгаларына идегеп турар бис. Декабрь 15-те энергетиктерниң профессионал байырлалы база болур, ол ышкаш РАО ЕЭС ынчан 10 чыл болур юбилейин демдеглээр.

— ТЭЦ-ти калбартып сайзырадырының азы үшкү ээлчегни кирилериниң байдалы кандыг болуп турарыл?

— Чылыг чоргузар галерея туттунган, бо эргилээн тудуг болгай. А кол чүве — оон иштики дерилгезин кылып алыры. Тускай дериг-херекселди Красноярскиниң Сибтяжмаш заводундан садып алыр акша чок болуп турар. Бо чылын РАО ЕЭС-тен 30 млн. рубль инвестиция акшаларына идегезин улус бис. Ол чүве болдунмайн барды. Чүге дээрге Россия девискээринге үер болгаш хамык электри шугумнарын үрей шаап каапкан. Хамык акшаларны ону эдеринче чорудупкан. Акша салышкыны кирбес-ле болза, үшкү ээлчегниң кирилдези саадаар дээрзи билдингир. Ынчалзажок бо талазы-биле ажылды чорудуп тур бис.

— Николай Ооржакович, чамдык улус чылыг, чырык ажыглалы дээш төлевирлерниң хемчээлин бадырарына идегеп турар. Байдал бо хире берге турда, ол-даа шиптирлеттинмес айтырыг дээрзи

чугаажок боор аа?

— Тарифтер бадырар дугайында чугаа-даа турбас. Чамдык регионнарга көөрде, бис оларны өйүнде, ортумак хемчээлдерде тудуп турар бис. Хамык берге чүдел дизе, бис боттарывыс электри бүдүрүп үндүрбейн турар бис, ону бис садып ап турар улус-тур бис. А кол хереглекчилеривис — яды бюджет ажылдакчылары болгаш чурттакчы чон. Энергия ажыглаар улуг-улуг күчүлүг бүдүрүлгелер чок. Оон башка оларның төлевирлери хөйүн берип болур болгай. Оон аңгыда электри шугумнары бисте калбаа-биле чаптылган болгаш оон ажыглалының өртээ аар, а хереглекчилер эвээш. Мында бис 20 млн. рубль чедир карылгалыг ажылдап турар улус-тур бис ийин.

— Байдал ындыг-ла кончуг сеткиге өөрүнчүг эвес-тир. Ынчалзажок чугааны ынчаар доозуп каары таарымча чок деп бодайдыр мен. Ынчангаш бо кыжын республиканың чону чылыг, чырык-биле кыш ажып алырына бүзүрөп болуп бе?

— Чонун чылыг, чыры турзун дээш, энергетиктер бүгүле болдунар чүвени кылып апаар. А кол-ла чүве – чылыг, чырык ажыглакчылары боттарына доктар катпайн, төлевирлерин үе-шаанда санажыл турары кончуг чугула. Акша турар-ла болза, чылыгны, чырыкты улуска магадылап бээр бис.

Надежда Эргеп чугаалашкан.

БЕДИК ШАҢНАЛДАР-БИЛЕ

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактын 2002 чылдын ноябрь 29-та №201 Чарлы-биле саң-хөө ажыл-чорудулгазына ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылы дээш мурнакчыларны шаңнаан.

"Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы" Хүндүлүг атты

Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының Чеди-Хөл кожуунда саң-хөө эргелелиниң начальниги **Вера Васильевна МОНГУШКА;**

Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының хоочуну **Лариса Павловна ДЕМИНАГА** тывыскаан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле

Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының бухгалтер учедунуң болгаш отчетунуң килдис начальнигиниң оралакчызы **Светлана Владимировна ИВАНОВАНЫ;**

Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының Тожу кожуунда саң-хөө эргелелиниң начальниги **Александр Санданович МАНЫН-ООЛДУ;**

Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының Сүт-Хөл кожуунда саң-хөө эргелелиниң начальниги **Экер-оол Борбак-оолович МОНГУШТУ;**

Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының Бай-Тайга кожуунда саң-хөө эргелелиниң начальниги **Дуюг Шавраевич САЛЧАКТЫ;**

Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының Чөөн-Хемчик кожуунда саң-хөө эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы **Жанна Шойдаровна САТТЫ;**

Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының Каа-Хем кожуун талазы-биле эргелелиниң бюджет политиказының талазы-биле килдис начальниги **Анна Алексеевна СТАРОВОЙТТУ;**

Тыва Республиканың Саң-хөө сайыдының оралакчызы **Василий Хүреш-оолович ИРГИТТИ** шаңнаан.

ХҮН, ШАК БҮРҮЗҮН...

Кызыл-Мажалыкта Олег Намдараа аттыг Культура ордузунга чүгле өзүп оор салгалдарга эвес, кижилер бүрүзүнге ажыктыг конференция болуп эрткен. Эрттирген хүнү база таарымчалыг. Бо чылдын ноябрь 1-нин хүнү — пятница. Өөреникчилерниң дыштанылга хүннери, улаштыр Чөпшээрэжилге болгаш эптежилге хүнү. Арага-дары ишпес, наркомания-биле холбашпас кадык-чаагай чуртталга дугайында боттук, амыдыралчы чугааны конференцияга киржи келген бөлүк эртемденнер кылды.

Ханы уткалыг ук шуулган кижилерниң мээ-медерелинге дегген, эки чүүлдер дугайында миннишкенин оттурган. Конференция удуртукчусу Н.Б. Тыртык-Кара быжыг турасору, уран болгаш чечен сестери-биле чаагай күзээшкенин илереткен. Эртемден Ч.Т.Сагды, өске-даа эртемденнерниң илеткелдерин сонуургал-биле дыңадывыс.

Арага-дары, наркомания чок, кадык-чаагай чуртталга дээш демиселди школада чорудуп турар бис. Ынчалза-даа ук айтырыг шыңгызы-биле нарыыдаан. Чүл дизе арагалаар өөреникчилерниң

саны өзүп оорары хомуданчыг. Ынчалза-даа кадык-чаагай чуртталганы тургузуп болурунун аргалары, хемчеглери эвээш эвес. Бо талазы-биле бодумнуң дуржулгамны кысказы-биле демдеглекседим. Элээди назыныглар-биле ажыл хөй талалыг, карак чивеш аразы чамдыкта иттириглерлиг болгулаар.

1985 чылда элээн дуржулгалыг болу бердим. Ынчан 5 "а" классты хүлээп алгаш, класс башкызы бооп алды чыл ажылдадым. Школаны өөреникчилерим 1991 чылда доосту. Ол дээш эртем башкылары, ада-иелер ниити өөрүшкүгө бүргеттивис. Өөренип турган оолдар, кыстар үлегерлиг сагылга-чурумун көргүскен чүве. Оларның аразына арагалаар, таакпылаар, корумчурум үрээр, ол-бо иттирилгерге алзыр чангыс-даа кижилер турбаан. Шыны-биле алырга, ынчангы шаг-үе база чиик эвес. Чурт иштинин нарын болуушкуннары, чидиг-чидиг айтырыглар турган. Баш удур чоруттунган хемчеглер, өөреникчилерниң аразында бот-боттарына ээ-хайырлыг байдалдар боттук салдарны чедирген.

Ынчангы доозукчуларым шаг-үениң шылгалдаларын

бөгүнде-даа боттуу, амыдыралчы байдал-биле эртип чоруур. Чуртталга чуруп, баш удур белеткеп каан дег, чиик эвес. Ол чижилге, мөөрей-биле бүргеттинген. Кым ак сеткил, чаагай көрүшкүн-биле хүн, шак бүрүзүн хүлээп ап чоруур болдур, оон оруу ажык, үлө-херээ бүдүнгүр. Ынчан арага, таакпы, өске-даа чүүлдер кижиге, оон харылзажып чоруур улустарына бергелерни тургустас.

Кады, чангыс баг болур болза, арага-дары ишпес, таакпы тыртпас кадык болгаш чаагай амыдырал-чуртталга тургустунар.

Наркомания, алкоголизмге удур демиселди чорудуп турар Наталья Борисовнаны деткип чоруур мен. Солун, чонга хүндүткелдиг эртемденнер, албан-хаакчылар болгаш өске-даа бөлүктерни Тыва Республиканың кайы-даа булуңнарына оон чедире бээрин хүндүткел-биле хүлээп алыр кижилер мен. Конференция соон дарый бо кыска чагааны "Шын" солунче чорудуп ор мен.

Валентина ОЮН, Кызыл-Мажалыкта Хомушку Алдын-оол аттыг №2 школада орус дыл болгаш литература башкызы.

Декабрь 3 — Бүгү делегейниң инвалидтер хүнү

ЧАНГЫС-ДАА НОМ ЧИДИРБЕС, ҮНӨЛЭЭР

Кадык кижиге ном — эртемнерниң дөзү болза, караа көзүлбес кижиге ооң ачызы-биле долгандыр турар делегейни, амыдыралды шинчилеп, билип алыр аргалыг.

Кызыл хоорайда Кечил-оол кудумчузунда республиканың караа көзүлбестерниң тускай библиотеказынга чедип, ооң директору Нина Самдановна ТАМДЫНГА ужуражып чугаалаштым.

— **Нина Самдановна, библиотекада кандыг-кандыг, чеже хире ном барыл?**

— Бо библиотека 1984 чылда Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы-биле караа көзүлбес инвалидтерге информастыг дуза чедирер болгаш социал реабилитастыг төп кылдыр ажыттынган.

Бо хүннерде библиотекада номнарның саны 100 муң чедип турар. Ол дээрже: 1) кассеталарга бижиттинген чугаалар, номнар; 2) көрбес улустарга салаа-биле суйбаар тускай номнар; 3) көскү улуг үжүктөр-биле бижээн номнар база тыва дыл кырында анаа номнар.

— **Номнарны номчукчулар боттары кээп ап турар бе?**

— Библиотека республиканың караа көзүлбес-инвалидтерин дегерезин ном-биле хандырып турар. Кожууннардан номчукчуларывыс хоорайга келгенде, боттары кээп номнарны ап алыр. Колдуунда бүдүн-бүдүн пачка номнарны чорудуп берип турар бис. Почта-биле ыңай-бээр чорударын инвалидтерге дээш күрүнө төлөп берип турар. Төрүмелинден эвес, хенертен караа көзүлбейн барган, даштыгаа кылаштап шыдавас, чер чедип шыдавас инвалидтерге болгаш уругларга номнарны чедирип берип турар бис. Номнар чедирер машина-хөлгевис-даа чок, бүдүн хоорайны кезип, автобустап чорааш, чедирер бис. Кожууннарже номнарны бир болза, улустарга чагып тургаш, бир болза, оон төлээлер келгенде, олардан чорудар бис. Олар караа

көзүлбес-даа болза, хөй номну алгаш баарлар. Чүгле караа көзүлбестерге дивейн, инвалид кижилер бүрүзүнге номнарны боттарывыс күзелювис-биле чедирип бээрин кызыдар бис. Номнар чедире бээрге, хөлчөк амыраарлар. Ол чорааш чүгле номнар эвес, солуннарны база чедирип, номчуп бээр бис. Колдуунда "Шын", "Центр Азии", "Тувинская правда" солуннарны сонуургаарлар.

— **Номчукчуларыңарның саны кайы хирел?**

— Хоорайда муң ажыг номчукчу бар. Бирээде, оларга караа көзүлбестер бүдүрүлгезиниң ажылдакчылары хамааржыр. Ол бүдүрүлгө чери неделя санында ооң ажылдакчылары номнарны солуп алзын дээш автобус-биле эккеп турар. Эң идепкейлиг номчукчуларывыс неделя дургузунда 2-3 номнарны ап номчуур. Олар телевизорга чаа детектив, солун кинолар болган соонда, дораан-на: "Ному бар бе?" — деп халчып кээрлер.

— **Чаа номчукчулар немежип турар бе?**

— Инвалид өг-бүлелер колдуунда хөй ажы-төлдүг болур. Олар база бистин номчукчуларывыс. Оон ыңай моон мурнунда чылдарда номчукчулар 1-2 кижилер турган болза, ам 3-4 чедип турар. Ол, бир талазында, дүвүрэнчиг. Мээң эскерип турарым-биле алырга, ырак Кунгуртук, Мөңгүн-Тайга дээн ышкаш кожууннарда төрөл бөлүк аймактар аразында өг-бүлө тудар чоруктар көвүдөп, чоннуң генофондузу баксырап турар.

— **Чылда хөй номнар немежип турар бе?**

— Республикавыстың Чазактарының удуртулгазынга өөрүп четтирер ужурулг бис деп бодаар кижилер мен. Бажың-интернатка чурттап келген 12 чылдарымны, ам бо келгеш, эргий бодап орад-дыр мен. Уениң аайы-биле ажылын ууп шыдавайн, азы кандыг-бир өске чылдагааннар-биле удуртукчулар солчуп-ла турган чүве. Байдал мынчал баарга, сайзырал кайда боор, интернадывыстың материал-техниктиг баазасы суларап эгелээш.

1997 чылдын күстен эгелээш, амгы директорувус Киров Салчакович Дилак интернатты удуртуп турары бо. 1984 чылда ажыг-лалга кирген интернадывыс бо 5 чылдар иштинде көскүзү-биле сайзырап турар. Долгандыр бе-

— Четчелээшкиниң чарты бистин республика, чарты федералдыг бюджет-биле чоруп турар. Федералдыг бюджет-биле тускай магнитофоннар, плеерлер, номнар, үттеп бижир кыдырааштар, блокноттар кээп турар.

10 муң рубльге республиканың болгаш төптүң кол-кол солуннарны чагыдып алдывыс. Бо акша чагыдылгага арай эвээш болуп турар, дараазында чылын ооң акшаландырышышкынын улгаттырып бээрин Культура яамызы-биле чугаалашкан бис. Акшавыс колдуунда тускай номнар садып алырынче-ле чоруй баар, анаа тыва номнар садып алырынга четпейн турар. Чаа үнген тыва номнарны номчукчулар дораан айтырып кээрлер. Олар ол номнарны база "Крестьянка", "Здоровье" сеткүүлдерни, "Комсомольская правда" дээн ышкаш солуннарны алгаш, бажыңыңа уруг-дарыыңа, чоок кижилеринге номчуттуп ап турар. Номчукчуларывыстың эки чүүлү — чангыс-даа ном чидирбес, үнөлээр.

Библиотека тургустунгандан бээр 16 чыл болуп турар, эжелеп турар шөлүвүс 20 дөрбелчин метр. Номнар шуут сыңышпастай берген. Дыка хөй номнарны складтап, чыып-ла турар бис. Салаа-биле суйбаар номнар дыка улуг, чангыс роман 20 том чеде бээр. Оларны кыр-кырынче салып, шыгжап болбас ужурулг, чүге дизе үттери, точкалары базыраарга, чиде бээр. Библиотеканың статусу-биле тускай номчулга залдарлыг, психолог эмчи, реабилитолог эмчи, психолог-реабилитолог турар ужурулг. Номчукчулар инвалид болгаш чүгле караа көзүлбес эвес, оң-биле чергелештир физиологтуг четпес-дудууларлыг болур. Ынчангаш социал реабилитация өрээли, суйбап номчуур улуска, магнитофонга дыңнап номчуурларга, уругларга дээн ышкаш аңгы-аңгы номчулга залдары турар ужурулг. Чанывыста 5 өрээл чурттала квартиразы бар, ону садып бериңер дээш барбаан черим чок.

Тывага чаа үнген номнарны дыңнап номчуур кылдыр бижидер тускай өрээливи чок, бо-ла

тар өрээлдеривиске бижиттирип турар бис. Тывада салаа-биле номчуур номнар үндүрер типография чок, ооң өртээ оранчок. Техника талазы-биле кассеталар тиражтаар аппарат, библиотеканың иштики ажылдарын кылыр бир компьютерлиг бис. Бо аппаратка номчукчуларның хөй айтырып кээр номнарны болгаш чаа үнген тыва номнарны көвүдеткеш, кожууннарда номчукчуларывысче чорудуп берип турар бис. Маанаа электроннуг каталогтар кылыр ужурулг бис, ыңдыг ажылдакчывыс база чок.

— **Библиотекада хөй кижилер ажылдап турар бе, Нина Самдановна?**

— 5 кижилер бар бис, техниктиг 2 ажылчыннарывыс база 3 дээди эртемниг специалистер. Олар шууту 10-20 чыл чедир ажылдап каапкан, инвалид улустар-биле ажылдап билер улус. Инвалид улус-биле ажылдаары белен эвес, оларның-биле ажылдап чанчыгар ужурулг. Аныктар маанаа ажылдаар хөңнү чок болурдур. Библиотеканың ажылдакчылары номчукчуларның сонуургалы, өг-бүлезин, чурттап турар амьдыралындан эгелээш, эки билер. Оожум-топтук, кээргээчел, сагыш човангыр улустар ажылдап турар.

Номчукчуларывыска доктаамал республиканың солуннарны номчуп берип турар бис. Оларның аразында Чазактын доктаалдарын, телевизорга ужу-кыдынын дыңнаан медээлериниң делгерей бижээнин, рекламалар, бажың-балгат дугайында чарлалдар сонуургаарлары дээш, аңгы-аңгы болур. Ынчангаш солуннуг рекламанындан алзы чүү-даа артырбайн номчуп бээр-дир бис. Инвалидтер аразында Шагаа, Чаа чыл дээн ышкаш улуг байырлалдар таварыштыр мөөрейлер, викториналарны эрттирер бис. Инвалидтер хүнүнге уткуштур республика чергелиг оюн-тоглаа, концерт, спорт талазы-биле чоокта эрткен хүннерде мөөрейлер болган. Ооң тиелекчилери 12 кижилер Москвага киржири-биле белеткенип турар.

— **Номчукчулар суйбаар, дыңнаар номнарның**

кайзын хөй бижиттирип ап турарыл?

— Инвалидтерге ном номчурунга тускай магнитофоннар херек. Ындыг аппарат, магнитофоннуг улус шупту кээп турар, ол дээрже караа көзүлбес инвалидтерниң 80 хуузу-дур. Аппараттар чедишпээн улус кээрге, сонуургаан чүүлдерин номчуп берип турар бис. Бөлүк чаа номнар 2 неделяда-ла 1 катап кээп турар. Россияның болгаш даштыкының чогаалчыларының чаа номнарның кассеталары, бичии озалдап-даа болза, кээп турар. Кассеталарда чугаалаар номнарны мөңгүн суундан белеткээн болгаш, кадыкшылга дыка хоралыг, ол дээш шалыңывыста немелде чүү-даа көрдүмээш.

Моон мурнунда чүгле шалың акшазы ап турган болзувусса, бо чылын чаа культура сайыдынын биске компьютер, ксерокс, номнар өртээ-биле дузалажып, бистин байдальывысты кээп сонуургап, сагыш салып турарыңа өөрүп турар бис.

Бо ксерокс, телефон, инвалидтерге тускай үттеп номчуур кыдырааштар, блокноттар бисте шупту халас. Моон-даа сонгаар сайзырап, инвалид номчукчуларывыска таарымчалыг байдалдар тургустунарыңа бүзүрөп турар бис. Техника, ылангыя инвалидтерге, дыка улуг дузалыг болгай. Компьютержиттинген информастыг төпке инвалидтер-биле янзы-бүрү массалыг оюннар, конкурстар эрттирип болгай. Чугааланыр компьютерлерге караа көзүлбес бичии уруглар өөренип, ойнап, хамык чүү-хөөзүн-даа кылып оргай. Бүгү делегей-биле харылзаалыг интернет дамчыштыр боттарының үе-черге-биле харылзажып аралашкай-даа. Номну, солунну салыргала, номчуп кааптар электроннуг машинага сонуургаан чүүлүн, эртемнерин өөренип, номчуп болгай. Үе-шаг негеп турар апарган, караа көзүлбес уругларның угаан-сарылынын сайзырадып, келир үезин бодаар болза, техника-биле хандырып деткиир болза эки деп бодаар мен.

Чойганмаа САТ.

ЧОРГААРЛАНМАС АРГАВЫС ЧОК

Мен Кызылдың хоочуннар болгаш кырганнар бажыңында 1990 чылдан бээр чурттап орам мен. Бичимде-ле аар кемдээш-кинге таварышкаш, 1-ги бөлүктүн инвалиди болуп арткан мындыг салым-чолдуг кижилер болгай мен.

Бүдүн чурт экономиктиг хоозуралга таваржып, рынок байдалынче кирип эгелеп турган 90 чылдар үези чүгле инвалидтерге эвес, бүгү чонга дыка берге болган. Акша-шалың, пенсия өй-шаанда үнмейн турду. Ол берге үелерде кырганнар, инвалидтер чурттаар бажың-интернаттар хоозурап хагдынар туржук, харын-даа немежип турганы — бис ышкаш социал байдалы чегей кижилерге улуг деткимче-дуза болуп турган. Ол бүгү дээш Россия Федерациязы-

ның, республикавыстың Чазактарының удуртулгазынга өөрүп четтирер ужурулг бис деп бодаар кижилер мен.

Бажың-интернатка чурттап келген 12 чылдарымны, ам бо келгеш, эргий бодап орад-дыр мен. Уениң аайы-биле ажылын ууп шыдавайн, азы кандыг-бир өске чылдагааннар-биле удуртукчулар солчуп-ла турган чүве. Байдал мынчал баарга, сайзырал кайда боор, интернадывыстың материал-техниктиг баазасы суларап эгелээш.

1997 чылдын күстен эгелээш, амгы директорувус Киров Салчакович Дилак интернатты удуртуп турары бо. 1984 чылда ажыг-лалга кирген интернадывыс бо 5 чылдар иштинде көскүзү-биле сайзырап турар. Долгандыр бе-

тон-биле кылган көрүштүг херимниг, чаа чунар-бажыңныг апарган бис. Мен ышкаш коляскалыг инвалидтерге таарымчалыг тротуар орукчугаштар төп орукка чедир шөйүп кылдынган. Чайгы столовая, пекарня, кыры дуган хевирлиг шевергин чаглактыг-даа болдувус. Чурттакчылар ында столдар, сандайларга олурупкаш, шыдыраа, буга шыдыраазын ойнаарыңа ынак. Мен бодум орта чонар-даштан дүрзүлөр кылырымга эптиг. Чонар-дашты база директорувус бодунун чурту Бай-Тайгадан чагыдып эккеп бээр кижилер.

Буруңгу чай база сагыжымга кире-дир. Ол Красноярскиже сургакчылап чорааш, 10 ажыг хонгаш келген. Кел сал-ла машинадан дүшкеш, даштыгаа олурган чурттакчыларның холдарын

тудуп мөңдөлөшкөш: "Силерни сакты бээр кижилер мен, кандыг олур силер, че?" — деп айтыргаш, чазык-чаагай, каткы-хөлүг бистин-биле чорук-херээ чогуп чораанын хөөрежип турганын утпаан мен. Шынап-ла, ол чылын өрээл бүрүзүнге телевизор, соодукчулар, кышкы идик-хеп аймаан дегере алдывыс.

2001 чылдың чайынында шуут олут олурбайн, үргүлчү дугуй кырынга чайлаан кижилер болгай. Бир катап чурттакчыларның ниити хуралыңа: "Көңүс чай алынмас-тыр мен, назы-харым база улгадып олурар. Кежээ ажыл соонда бажыңымга келгеш, тыва дамчыдылга көрүп чыткаш-ла, удуй бээр-дир мен" — деп орам кижилер. Ол чымыштыг чай база халас барбаан. Хадыңда бистин интернаттың салбыры, Сукпакта

интернат ажыттынган болгай.

Бо-ла бүгүнү бодап ора, шак мындыг сагыш човангыр, ажыл-агыйжы, шимченгир, топтук, бистин келир үевис дээш сагыш салып чоруур даргалыг болганы-выска өөрүвөс, чоргаарланмас аргавыс чок.

Хөй санныг коллективти удуртпушаан, 160 чурттакчылар харылап деп чүве белен эвес дээрзи билдингир. Киров Салчакович бо айда 60 харлаанын демдегеп эрттирген. 60 харны харлаза-даа, алыс боду ам-даа шевер, турза делгем, тутса дыңзыг даргавыска бажың-интернаттың анык инвалидтери амьдыралыңа аас-кежикти, өртемчейиниң бүгү-ле каас-чараш чаян-бодаралын күзеп, йөрээп олур бис.

Дмитрий ДҮРБҮЙ.

Ю.Ш.Кюнзегештин 75 харлаанынга

«ЧАҢГЫС ӨНЧҮМ — АРТТЫРЫП КААР УЯН ЫРЫМ»

Бодунун чырык черге төрүттүнүп келгенини дугайында Юрий Шойдакович карака көстүп кээр кылдыр бижээн: «Мени Тоолай чылдыг, Доора-Хем аксында Арбык деп черге төрүттүнген джир чүве. Улустун чугаазы-биле алырга, ынчан Кара-Додут А. баан оглу Шойдак диннээр дээш белеткенип турган: авамнын адак-бышкаа аар боорга, он хонукта оттулар ыжын терепчилеп эккелгеш, чарып, бичелеп каан. ...Кадайы карак чырааш, эликтин кара мунун аартазын дээш, аннап чоруткан. ...Эртенинде Арбык хемнин эриинде шанда чадрынга чортуп келирге, авам оол божуп алган орган». Ол 1927 чылдын он ай турган, оглун Кюнзегеш деп адап алганнар. Авазы, ачазы 1925-26 чылда өглөнгөн. Кюнзегеш оларнын дун оглу болган.

*Кижик төлү — оглуус деп
Авам, ачам алгап-йөрөөл,
Хиним кескеш,
Арыг суунга хирим чутган
Төрөөн хемим —
Дөргүнектиң дамдызы мен.*

(«Ишчи кижик чурттап чоруур»).

Оон соонда дунмазы төрүттүнгөн, авазы 30-34 харлында аары берген. Эмчи-даа, хам-даа дузалап шыдаван, чогаалчы алды харлыг турда, авазы чок апарган. Оон бетинде, 4-5 харлыг тургаш, «ликбез» кичээлдеринче авазын эдерип барып тургаш, улуг улустун өөренип турган үжүктөрүн шээжилеп алган. Авазы бодунун адын үстөп каан шуугайга бижээш, номчударга, «Се» деп үжүглөп эгелээшле, төндүр номчуп чадап каан чогоалчы хомудал-даа, каттырып-даа чугаалап олурар чүве. Шак ынчаар авазының дузазы-биле номчуп өөренип алган. Авазының ады Оюн Булаган уруу Севекчик, кырган-ачазы Сафьянов дээр байнын чылгызын кадарып чораан Оюн кижик турган.

Чогоалчының өзүп-доругуп келген үези — Тываның бир төөгүлүг эргилдезини чылдары турган: «Мээң кижик бооп, эзер дергизинден туттунгуже доругуп келген үем — Тывага культура революциязы өөскүп, национал бижик чогааттынганының чылдары, ону өөренир дээн чоннун хей-ады көдүрүлгөн, сургуул-суул дээш аныктарнын иделкейи бедээн — хайнышкынның үе турган». Кырганнарның тоолдарын, элдеп төөгүлерин дыннап, аныктарнын кожомактарын, тывызыктарын шээжилеп ап, оок-тоглаа, концерттер көрүп, хөйну хайгаарап, бүгү чүүлду сонуургап чораан үези. 1933 чылда «Алдын-Хөл» деп дириг-чурук (үнү чок) көргөш магадана — бир дугаар кинога ойнаан тыва кижини, хамнап турар В.Ш.Кек-оолду, көргөн. Эринде Кара-Хөл, Тарлашкын тулчушкунунун дугайында кино болган. Ол болушкун бичи кижиниң угаан-медерелинге дыка улуг рольду ойнааны чигзиниг чок.

*Сырын биле чаас-хат эртпес эзимнерин
Сыгыргазы болуп алгаш ырлап чорза!
Улуг даглар бедин тырта уя туткан
Улар куш дег хостуг-шөлөөн ужул чорза!*

(«Чуртум сенээ эргип келдим»).

Ю. Кюнзегештин чогаалдарын номчуп, оон иштики делегейиниң оода-ла эринге дээп ханылаарын кызыткан номчукчу шүлүкчүнүн эртен чуртталгазынга, оон базым бүрүзүнге камнын, ынаан эскерип болур. Чижээлээрге, чаш назынын шүлүкчү чүгле арыг, чырык сактышкыннар-биле бүргөп, оон үнезин, кижик болгаш шүлүкчү болуп боттанып келгениниң кол өзээ кылдыр санап чоруур. Канчаарга-даа кижиниң чаш назыны амыдыралының таваа болгай. Ынчалза-даа кижик-ле бүрүзү бо бүгүнү эскерип, сеткил-хөңнүңге кажан шагда уттундурбас кылдыр шыгжап ап шыдаар бе? Ю. Кюнзегештин чогаалчы салым-чаяаны чажында-ла көстүп келгени оон безин билдингир-дир.

*Туманның даңгаар эрген
Тургаам каггаш, үнүпкен мен.
Аас-кежин холда туткан
Авам мени үдөп кагган.
А баар черим ырак болгаш
Азыл болур — орук-ла хөй,
Ындыг турган.*

(«Чыргалывы сьлдызы»).

Тоора-Хем школазының 4-кү клазын дооскаш, өөредилгезин уламчылаары-биле Кызылдың 2 дугаарлыг каттышкан школазынче хөй өөрү-биле айттанышкан. Баштайгы башкылары О.Т.Сапчай, А.Ш.

Агбаан, Л.Б.Чадамба, И.Ч.Эргил-оол, А.М.Белек-Байыр — олар уран чүүлүн, чечен чогаалдын база спорттун иделкейлиг непередикчилери чораан, өөреникчилериниң салым-чаяанын эскерип, деткип чорааннар. Оюн Эргил-оол башкызы биле Юрий Кюнзегеш школаның хана солунун үндүрүп тургаш, школадан дургуннаар өөреникчилер дугайында шижигеш-даа бижээн. Черле чогаалга салымны илден апарган.

1940 чылда чурукчу боорун база шенеп көргөн. Чурукчулар бөлгүмүңге кичээлдеп, Ю.Аранчин, С.Ланзы суглар-биле чурук чуруп өөренип турган. «Тыва баштыңчыларның портреттерин чурунар» дээрге, Анчымаа дарганы чуруп каарга, хүлээвейн барган. Ол мастерская көжүп чоруур боорга, барбастай берген.

Школачы Ю.Кюнзегеш шүлүктөрүн бижип-бижип, ТАР-ның Чогоалчылар эвилелиниң даргазы С.Б.Пюрбюнуң адынга чорудуп-ла турган. Шүлүктөрдөн аңгыда, «Тарлашкын дайыны» деп шүлүглел база чогааткан. Оон түннелинде С.Б.Пюрбю Ю.Кюнзегеш-биле беседа кылып, ону деткээн. Оон бээр-ле Ю.Кюнзегештин амыдырал-чуртталгазы чогаал-биле хол-баалыг апарган, оон адырылбас кезээ болу берген.

1942 чылда ТАР-ның чогаалчыларының конференциязынга, С.П.Щипачев-биле ужуражышкынга, 1948 чылда С.П.Гудзенко-биле ужуражышкынга киришкен. Сураглыг чогаалчы, очулдурукчу Семен Гудзенко С.Сарыг-оолдун, О.Саган-оолдун, В.Эренчинин, Л.Чадамбаның, Ю.Кюнзегештин, С.Сүрүн-оолдун, О.Сувакиттин шүлүктөрүн очулдургаш, «Огонек», «Смена», «Дружба народов» сеткүүлдерге парлаткан. Ол очулгаларнын ачызында 1949 чылда өске улуг чогаалчылар-биле 22 харлыг анык чогаалчы Ю.Кюнзегешти ССРЭ-нин Чогоалчылар эвилелинге хүлээп алган. Кайы хире улуг бүзүрөлдир база кайы хире улуг харысалга Ю.Кюнзегештин мурнунга салдынгандыр! ТАР-ның Чогоалчылар эвилелиниң даргазы С.Б.Пюрбюнуң он-он чыл бурунгаар көрүп, Ю.Кюнзегеш Тываның улуг чогаалчызы апаар деп билгени ол боор. Башкызынга тураскааткан шүлүңде Ю.Кюнзегеш «Херелиниң хензиг ужуу чурттап чор мен» — деп биче сеткилди-биле бижээн. Оон бээр Юрий Шойдакович — тыва поэзияның чайгылыш чок, эскерлиш чок ыраажызы.

*Шүлүктөрүн сүүзүнүн ажыдар дээш,
Чүстүң чартыгы — бежен чылда
шүдөп келдим...*

(«Бодалдарым бодаралы»).

1951 чылда Абаканның башкы институтун дооскан, сөөлүңде сураглыг эртемденнер апарган Д.А.Монгуш база Д.С.Куулар-биле өөренип турган. 1960 чылда Москваның литература институтунун дээди курстарын Д.Кугульдинов, В.Астафьев, В.Кузнецов — олар-биле дооскан.

Ю.Кюнзегеш — 19 номнун автору (тыва дылда 14 шүлүк чыныңдылары үнгөн, орус дылда — 4 чыныңды, 1 ном — алтай дылда).

Ю.Кюнзегештин шүлүктөрүнүн эң кол баганазы — бодунун үезиниң кижилери база үениң боттуп болушкуннары. Мен бодаарымга, Ю.Кюнзегеш — «Чүс чыл-биле эгин дең» деп чогаалчы девиз-биле чурттап чораан шүлүкчүлериниң бирээзи-дир.

*Каржы, хедер, язы ылгаар, бижек чаяр —
Хай-бачыт хөректөрдө тырлып кээп-тир.
Дарга олар кижилериниң сеткилинден
Тайлып каар деп бүзүрелим дириг артар.*

«Шеглиг болза» деп шүлүңде тыва кижилериниң мөзү-бүдүжүнүн амгы үеде үрелип турарына сеткилинден удурлашып, нүгүл-хоп, ера багы, бузут-бала, килең-өжөөн тыва улустун сеткилинге өөскүвейн, арыг чораан болза дээн күзелин илереткен. Сураглыг чогаал шинчилекчизи А.К.Калзанның чогаалчы М.Б.Кенин-Лопсанга хамаарыштыр бижээни: «Езулук чогаалчы дээрге чүрээ изиг, караа кеску, кулаа дыгыжы, ховар угаан-сарыылдыг кижик-дир» дээн сөстөрүн Ю.Ш. Кюнзегешке база хамаарыштырып болур.

*Өөрүшкүнү сартык ышкаш дилеп албас,
Аас-кежин сартык ышкаш ачылатпас...
Аас-кежик, өөрүшкү кижилерге
Өртээ турбас ажыл-биле кады келир.*

(«Өөрүшкү, аас-кежик болгаш ажыл»).

Кандыг-даа чогаалчы ажылдың

үнгөн дөзү — ужуу-өзөө турар болгай. Бодунун шүлүкчү салым-чаяанының илерээринге идиг болган ужуктарын Юрий Шойдакович «Шүлүктөрүн ужуктары» деп чүүлүңде мынчаар тайылбырлап турар: «Ол бүгү кырганнарның тоол, тывызы, аныктарнын кожомы, төрөөн черимниң каас-чаражы болгаш кайгамчык байлаа, сөөлүңде барып шүлүкчү болу бергениниң бир ужуу апарган боор. Чурттап өскөн кайгамчык үем, төрөөн черимниң экономика болгаш культура сайзыралы, чоннун амыдыралының чаагайжааны — шүлүктөрүнүн үзүлбес ужуу болган, оларга тыва литератураның үндезилекчилериниң чогаалдарының үлегери бижыл доң болган, орус болгаш совет литератураның байлак дуржулгазы мээң чогаалчы салымымның туттурган кол өзээ бооп кезээде артар дээрзи билдинип кээр».

Ю.Кюнзегеш — социалисттик реализмниң салым-чаяаның төлээлериниң бирээзи. Чогоалчыны оон чурттап чораан үезинден база ниитилелден аңгылап көрүп болбас. Ю.Кюнзегеш — социалисттик амыдыралдын чурукчузу, оон чадаларын уран-чечен сөстүн дузазы-биле төөгүгө арттырып каан, боттуп амыдыралды ол-ла хевээр көргүзүп чораан чогаалчы. Оон чогаалдарының ужуу-дузазы — ол үеде совет кижиниң шын мөзү-шынарын чогаалдын дузазы-биле хевирлээри. Чүге дээрге чогаалчы кижик ниитилелдин идеялиг болгаш эстетиктиг үнелелдериниң тургузукчузу болур ужурулук.

Төөгүнүн чадалары чогаалчы кижиниң шүлүктөрүн илереп көстүп кээп болур — ону номчааш, ол ындыг чылда болган болушкун-дур азы бо чүс чылдын төнчүзү-дүр деп билип болур. Чижээлээрге, Тыва Арат Республика тургустунган үеде пафостуг шүлүктөр, Ада-чурттын дайынының үезинде бижиттинген шүлүктөр, Ю.Гагаринниң алдарлыг ужудушкунунун үези, ужуу-утказы билдинмес үелер, сарыг шажын өөредийге тураскааткан шүлүктөр дээш, оон-даа өске. Ю.Кюнзегештин чогаалчы бот-тускайлаңы — тыва чогаалдык катаптыгмас үүжези.

Поэтиктиг дыл — чогаалдын эң кол үндезини. Ю.Кюнзегеш тыва дылын бедик үнелеп, оон сөс курлавырын чөптүг ажылап, чогаалчы кижиниң ажылын мынчаар тайылбырлап чораан: «Чогаалга кижиниң чүгле хөдөлишиңнерин, аажы-чаанының даштыкы илередилгелерин, ажыл-хөзөөн көргүзери-биле кызыгаарлаттынмас, харын оон иштики, чажыт делегейиниң ханызын, сагыш-сеткилинин яны-бүрү өннерин чурууру колдаар чүве болганда, шүлүкчү кижик бодун шинчилээр, сеткил-сагыжын шүгдүңер, бодунун дылын — сөс-домаан үргүлчү өскөлериниң биле деннен-шинчээр ужурулук». Шынап-ла, чогаалчы кижик кымдан артык «Чаас-каан ора, сагыжын хына» деп үлегер өөске чагыртып чоруур кижик болур ужурулук.

*Уелерниң чассыг, ширин көрүжүңден,
Үе-чергем сьлдыс шонган*

шырайындан,

*Үнгөн хуннун чыгыр алдын херелиңден,
Булактарның шулуңнашкан*

сьдымындан,

*Булулттарның сугда салдаан сомазындан
Шүлүктөрүң эзирлештир ужул үнгөш,
Чүректөрүң хаалгалар дег соктап туру.*

(«Шүлүкчү өнүүмге»).

«Чеже-даа чечен-мерген болза, теория билбес, амыдыралче ханылаас, ону философияның дүрүмнерин езуугаар ылаптыг шинчилевес, нити билин бедитпес болза, чогаалчының ажылы чегей болур, доскут чогаалдар бижиттинер» деп, Юрий Шойдакович 1977 чылда бижээн. Улуг шүлүкчүвүстүн «үнүнүн бедик өткүдүн, шүлүктөрүнүн онза чараш аялгалыын, дылының чечен-мергенин база бодалының чиге додаргайын» сураглыг шүлүкчү А.Даржай «Сеткилдин көрүнчүү» деп чүүлүңде чырыткан. Ылаңгыя «Мөөң-Хөлдүн көрүнчүүңге» деп шүлүккө хамаарыштыр солун болгаш онзагай сайгарылгазында: «Тыва шүлүк чогаалында чашкы үе дугайында эң эки шүлүктөрүң ада диге, менне «Мөөң-Хөлдүн көрүнчүүңге» дээр мен» — деп бижээн.

Ю.Кюнзегештин чогаалчы ажылында чаңчылчаан шүлүк хевиринден поэзияның нарын жанрларыңче болгаш хевирлеринче, байлак овор-хевирлерге болгаш поэтиктиг бодалдарже эрткен оруу иле

көстүп турар. Ол — тыва шүлүк чогаалына делегей поэзиязының алдаржаан шүлүк хевирин сонетти, балладаны, ожук даштарын, эпифанияны (орнукушудулга мөргүлдери) бир дугаар үлегерлеп ажылгаан шүлүкчүлерниң бирээзи. 1997 чылдан бээр «тос-карактар» деп шүлүк хевирин шензээн («Тожу хөл дугайында баллада», «Чуртталганың эрегези»). «Орук», «Чону — чоорган», «Байысаалга» болгаш өске-даа шүлүглелдери үштээн строфалар-биле бижиттинген, тыва поэзияның база бир ажы-дышкыны.

Ю.Кюнзегеш — орус дылдан тыва дылче чогаал очулгазының мастери. «Очулга ажылы — теория талазы-биле билиглерни практикага чөп ажылгаарының, сөстүн байлаан коптарып, домакты шын тургузуп өөренириниң школазы болур» — деп санап чораан. Ол тыва дылче классиктиг литератураның шылгараңгай чогаалдарын (Байронну, Шиллерни, Пушкинни, Блокту, Бо Цзюй-И, Токубоку болгаш өскөлерни) очулдуруп, Орхон-Енисей эрги түрк бижиктерин шүлүкчө шилчиде очулдуруп, Богда шажын номналының шүлүүн тыва дылче шилчиткен.

Ю.Кюнзегеш чогаалчы кижиниң үүле-ижинден аңгыда, Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүн эртем-шинчилел институтунга тыва чогаалдын сураглыг шинчилекчилери: А.К.Калзан, Д.С.Куулар, М.А.Хадаханэ — олар-биле эгин кожа ажылдап чораан. Оон түннелинде тыва литератураның төөгүзүңге чогаал шинчилекчизи бооп база артып каар. «Тыва литератураның төөгүзүнүн» долчу очерктерин бижиринге улуг үлүг-хуузун кириштирген.

Юрий Шойдакович чогаалчы кижиге чонун аас чогаалын чыып, оон өөренири чугула деп санап чораан. 1965 чылда ол «Тыва кожомыктар» деп номну тургузуп, эге сөзүн, тайылбырын бижээн. Ол ном аас чогаал эртеминге улуг ужуу-дузалыг болушкун болган. Оон аңгыда Юрий Шойдакович 8 база 10 класстарга «Тыва чогаал» номнарын 1962, 1993 чылдарда чыып тургускан.

Юрий Шойдакович хөй чылдарның дургузунда Тываның ном үндүрер черинге база «Улуг-Хем» сеткүүлүңге редакторлап, Тываның парлалга ажылынга эгээртинмес үлүг-хуузун кириген. ССРЭ-нин Парлагазының тергенин, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, Күрүне шаңналының лауреады.

«Тыва Республиканың Улустун шүлүкчү» деп хүндүлүг аттын төлептиг эдилекчизи Ю.Ш.Кюнзегештин «Улуг-Хем» төрүттүнген черинде» деп аттыг тоожузу 2001 чылда «Улуг-Хем» сеткүүлүңге парлаттынган. Дырбак Халбызовна Кюнзегештин херечилиэни-биле, тоожу 1954-58 чылдарда бижиттинген, ынчалза-даа ийги чарты (ийги кыдыраажы) чиде берген бооп турар. Ынчангаш-даа чадавас азы өске чылдагаан-биле Ю.Кюнзегеш тоожузу боду парлалгага бербейн чораан. Юрий Шойдаковичиниң чаңгыс чер-чурттуглары Тожу чонунун дугайында боттуп тоожузу удаас аңгы ном кылдыр база чырыкче үнүп кээр.

Юрий Шойдакович ынаныштыг эжи болгаш чөлөнгийки Дырбак Халбызовна-биле ажы-төлүн төлептиг кижизидип, чуртталганың солун болгаш чымыштыг оруун эртип келген.

Ажы-төлүм, алган эжим ынакшылы — Аялгамның мөңгө чүдүүр ыдыкшылы. (Чонга бараалгадым).

Шүлүкчүнүн чырык тураскаалын мөңгөжидип, Дырбак Халбызовна эжиниң орнукушудулгазынга турааскаалды тургузуп, чогаалчының чурттап чораан бажы-нының азынга тураскаалдыг самбыраны бьжыглаткан.

Сеткилиниң ырлары — шүлүктөрүн арттырып кааш, сөөлүңде Юрий Шойдакович мынча деп ырлаан:

*Өртеглиг аът ойттап алзын,
Өлчейлиг Хүн чырып турзун!
Сьлдыс, Айдан сырын салгын
Сьлылады чөлбип келзин!
Сыгырга дег үнүм ам-даа
Сынга, хемге чаңгыланзын!
(«Үнүм ам-даа чаңгыланзын»).*

Людмила МИЖИТ,
Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун эртем ажылдакчызы.

ААРЫГ-ХАМЧЫКТАРНЫ БАШ УДУР БОЛДУРБАС ДЭЭШ

Ноябрь 27-28 хүннеринде ТР-нің Чазак бажының хуралдаар залына Тыва Республиканың күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албан төвүнүң болгаш ооң кожууннарда төптөрүнүн (салбырларының) ажылдакчыларының киржилгези-биле «Тыва

Ук конференцияның ажыл-чорудулгазы Россия Федерациязының Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының тургустунганындан бээр 80 чыл болган оюнга тураскааттыгын. Ооң ажылынга ТР-нің күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының ажылдакчылары, эмчилер, ТР-нің Чазанын, кожуун чагыргаларының төлээлери киришкен.

Ук төөгүлүг эртем-практиктиг конференцияны ажыдар байырланчыг шакта Тыва Республиканың күрүнениң кол санитар эмчизи Любовь Маадыр-ооловна Ооржак республиканың күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының ажылдакчыларына байыр чедиргеш, Россия Федерациязының Кадык камгалал яамызының сайыды Ю.Л. Шевченконың 2002 чылдың сентябрь 2-де үндүргени №1545 Россия Федерациязының санитар-эпидемиологтуг албанының тургустунганындан бээр 80 чыл болган байырлалын таварыштыр чурттуң кадык камгалалына чедирген улуг ачы-хавыяазы дээш, Тыва Республиканың санитар-эпидемиологтуг албанының бөлүк ажылдакчыларын Россия Федерациязының Кадык камгалал яамызының Хүндүлел бижиктери-биле шаңнаан дугайында дужаалын номчаан. Ук дужаал эзугаар Барыын-Хемчик кожууннун күрсанэпидхайгаарал төвүнүн кол эмчизи Б.М. Чикчикте, Кызылда назы четпээн элээдилерин болгаш чаштарның гигиеназының талазы-биле күрсанэпидхайгаарал төвүнүн эмчизи И.К. Ооржакка, Кызылда күрсанэпидхайгаарал төвүнүн лаборантызы Л.В. Абросимовага, Улуг-Хем кожуунда күрсанэпидхайгаарал төвүнүн эпидемиолог эмчизинин дузалакчызы В.Н. Барковага, Сүт-Хөл кожууннун күрсанэпидхайгаарал төвүнүн эпидемиолог эмчизинин дузалакчызы Л.М. Орловага, Барыын-Хемчик кожууннун күрсанэпидхайгаарал төвүнүн секретарь-машинизи К.К. О. Калзанга, Сүт-Хөл кожууннун күрсанэпидхайгаарал төвүнүн санитары Н.Б. Ондарга Хүндүлел бижиктерни Тыва Республиканың күрүнениң кол санитар эмчизи Л.М. Ооржак байырланчыг байдалга тывыскан. Би-Хем кожууннун күрсанэпидхайгаарал төвүнүн кол эмчизинин хүлээлгезин күсседип турар Л.И. Теплышка, Эрзин кожууннун күрсанэпидхайгаарал төвүнүн кол эмчизинин хүлээлгезин күсседип турар Н.К. Монга, Би-Хем кожууннун күрсанэпидхайгаарал төвүнүн лабораториязының эргелекчизи Т.А. Белковага, Сүт-Хөл кожууннун күрсанэпидхайгаарал төвүнүн лаборантызы Д.Б. Чылбакка, Кызыл кожууннун күрсанэпидхайгаарал төвүнүн секретарь-машинизи Н.Т. Черемныхка эки ажылы дээш Россия Федерациязының Кадык камгалал яамызының сайыды Ю.Л. Шевченконың аас-биле өөрүп четтиришкенин база-ла дамчыткан.

Санитар-эпидемиологтуг албанын эмчилеринин ажылын көөргө-ле, көзүлбес ышкаш. Херек кырында кичээнгеилги өөренип көөр болза, оларның ажылы чурттуң кадык камгалалында эң чугула черни ээлеп турар. Чижээлээрге, аарыг улус эмнээр терапевт, кезер эмчи, невропатолог, эндокринолог дээр чижектиг эмчилер кижилер чүгле аарыг бээрге, оларга херек апаар болгай. Олар чүгле аарыг кижилер-биле ажылдаарлар. А эпидемиолог эмчилер аарыгларны баш удур болдурбас дээш хары угда бүдүн чурт-биле, миллион-миллион кижилер-биле ажылдап турар. Бисти аарыг бербезин дээш олар чиир аш-чемивистин шынарын, өг-бүлөвисте, ажылдаар черлеривисте байдалды үргүлчү кээп хынап, арыг-силги, кадык амьдыралдыг болурувусту шыңгыы негеп, хоорай, суурларывыстың кижинин кадыкына таарымчалыг болурун хайгаараар, ол дээш чазак-чагырга мурнунга айтырып тургузар кижилер санитар-эпидемиолог эмчилер-ле болгай. Бот дугайты бодап көөрүмге,

Эртем-практиктиг конференция

бистин чуртувустуң хөй миллион кижилеринин кадык чурттап чорууру, чүгле эвээш саньыг кижилерин аарыг бээр санитар-эпидемиолог эмчилеринин ачы-хавыяазы хевирлиг. Чүгле хевирлиг эвес, ол ылап-ла ыңдыг. Санитар-эпидемиолог эмчилер боттарывыс безин билбээни-висте бистин аарыгывысты болдурбайн, амы-тынывыс аң чоруур-дур.

Ынчангаш ук эртем-практиктиг конференцияга байыр чедирип чүве чугаалааннар: ТР-нің Чазанын Куш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө департаментинин эргелеп начальниги К.Ш.Д. Хертек, Өвүрнүн кожуун чагыргазының даргазының социал хөгжүлдө талазы-биле оралакчызы Е.Ч. Ооржак, Каа-Хем кожууннун чагырга даргазының социал хөгжүлдө талазы-биле оралакчызы С. Сонам-Байыр, Чаа-Хөл кожууннун чагыргазының төлээзи З.А. Монгуш — олар эң эки сестерни чугаалап, санитар-эпидемиолог эмчилеринин ажылынга улуг-улуг чедишкенин күзеп турганнар. Санитар-эпидемиолог эмчилеринин ажылының үре-түннелди дээрге-ле, миллион-миллион чурттакчыларның кадык чаагай амьдыралы ол.

Ам, эргим номчукчу, Тыва Республиканың кол санитар эмчизи Любовь Маадыр-ооловнаның эртем-практиктиг конференцияга номчаан илеткелден бистин республикавыска санитар-эпидемиологтуг албанын тургустунган төөгүзү, ооң сөөлгү чылдарда чедишкенин-биле таныжа каапталынар.

Европейи медицина талазы-биле тускай эртемниг баштайгы эмчи Анна Михайловна Сафьянова Тывага 1913 чылда келген.

Орус чурттакчылыг Туран суурга баштайгы эмнелге пунктузун ол ажыткан. Европейи медицинаның езулуг дузазын Тываның чону 1928 чылдан эгелеп массалык-биле көрүп эгелээн. Ынчан Совет Чазактын шиитпири-биле РСФСР-нің кадык камгалалының Улус комиссариаты ТАР Чазанын дилээ-биле Тываже бөлүк эмчилер бригаданы (экспедициязын) чонга практиктиг эмчи дузазы көргүзүп, эмнелге четкилерин тус-тус черлерге ажыдары-биле чоруткан. Ол бригада бүгү кожууннарны эргип, 6 чыл иштинде чонга эмчи ачы-дузазын көргүзүп ажылдаан. Кожууннар төптөринге эмнелге пунктулары ажыттыгылаан. Ол үеде 1929, 1930, 1932 чылдарда Тывага улаанут, быйжар-думаа, ижин-шөйүндү, сибирь оюлганы дээр чижектиг халдавырлыг аарыглар непереп турган. Ук аарыгларның тарап неперээрин доктадырынга, чүс-чүс аарыг кижилерин эттинеринге совет эмчилер улуг дузазын көргүскөн. Ынчалза-даа аарыгы баш удур болдурбазына хамаарышкан ажылдар ол үеде Тывага чорбайн турган. Бир дугаар эпидемиолог эмчи Тывага чүгле 1941 чылда келген. ТАР-ның ССРЭ-ге катышканын соонда, 1944 чылда, Тывага санитар-эпидемиологтуг албан чери ажыттыгын. Ынчангы Тыва Автономнуг обласка санэпидстанцияның бирги кол эмчизи Борис Ефимович Бутман болган.

Ол чылдарда ижин-шөйүндү, өкпе, сибирь оюлганы, сыпной тиф (быт ызырганындан тыптыр аарыг) дээр ышкаш аарыглар база-ла непереп турган. Чаа тургустунган албан чери ук аарыгларның тыптыр чылдаганнарын дилеп, оларның тарап неперээрин болдурбас дээш демиселди чорудуп эгелээн. Санитар-эпидемиологтуг албанын Тывага чылдан чылче сайзырап, кадык амьдырал дээр бодунун ажылын күштелдирип келгени-биле чоннун массалык-биле аарыгы чоруу читкен. Чамдык халдавырлыг аарыглар шуут читкен. Ол каш-ла он чылдар иштинде тыва чоннун саны үш катап өскөн. Ол үеде ТАР-ның чурттакчы чону 60 муң кижиге турган болза, ам 200 муң четкен.

Амгы үеде ТР-нің күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албаны чоннун аш-чемин, ижер суун хынаар эртем-шинчилел дериг-херексели-биле чепселген лабораториялыг, бедик мергежилдиг анык кадрларлыг, эргежок чугула күрүне уjurдузалыг албан чери болу берген.

Кол илеткелдин соонда, кожууннарда тус-тус күрсанэпидхайгаарал төптөрүнүн кол эмчилери боттарының девискээрлеринде чорудуп турар ажылдарының дугайында дыңнадышкынарын кылган. Эртем-практиктиг конференция ийи хүн үргүлчүлээ. Аңаа эпидемиолог эмчилер арга-дуржулга солчуп, чаа-чаа сорулгаларның, кады ажылдакчыларның ниити угланышкынарын тышканы чугаажок.

Борис ОНДАР.

Хостуг хүреш

АЧЫР-ДАЧЫР СЕГИРЖИП АП...

1986-87 чылдарда төрүттүнген элээди школачы оолдарның хостуг хүрешке республика маргылдаазы эрткен дыштаныр хүннерде «Херел» спортзалга ийи хүн үргүлчүлээ. Аңгы-аңгы кожууннарда аңаа шупту 200 ажыг анык мөгелер киришкен.

Ачыр-дачыр сегиржип ап, адааннажып мөөрейлешкенин соонда, баштайгы хүнде-ле чартык, бүдүн финалдарга артар мөгелерин аттары илереп келген. 15-16 харлыг оолдар 11 аңгы деңгизге спортчу мергежил көргүзүп, күжүн шенешкен. Тус-тус деңзи аайы-биле Омак Сүрүн (Барыын-Хемчик), Тимур Базыр-оол (Кызыл кожуун), Салим Сараа (Чаа-Хөл), Белек Уйнукай (Кызыл кожуун), Өвүрден Мартин Мартына биле Аян Сат, Кызылдан Опан Сат, Буян Бүрбүчүк, Аңгыр Куулар, Орлан Донгак 2002 чылдың хостуг хүрешке чемпионнары болган.

Үстүнде адаттыгын чемпионнарда болгаш шаңналдыг чер алган мөгелерге ертектиг белектерни тывыскан.

Республиканың школачылар аразына хостуг хүреш маргылдаазын эрттиреринге төлептиг үлүн кириген эң дээр тренерлери, судьялары, эмчи хандырылганы эки деп демдеглээш, хүндүлүг бижиктер-биле шаңнаан.

10 кг газты долдур куткан балонну садып тур мен. Айтырар телефону 5-69-95.

Байыр Маасович МОНГУШ

Көдээ ажил-агыйның хоочуну, мал эмчизи Монгуш Байыр Маасович, 2002 чылдың ноябрь 30-де алдан беш харлыында чырык өртемчейден чарлып чоруткан.

Байыр Маасович 1937 чылда Чөөн-Хемчик кожууннун Хорум-Даг сумузунга Чодураалыг-Өдек деп черге хөй уругларлыг өг-бүлөгө улуу бооп төрүттүнген.

Хорум-Даг чеди чыл школазына өөренип киргеш, 1954 чылда ол школаның бирги доозукчуларының бирээзи бооп дооскан.

Ол-ла чылын Кызылдың көдээ ажил-агый техникумунче киргеш, ук техникумну 1958 чылда кызыл дипломнуг дооскан. Техникумга өөренип тура-ла, өөредилгеге, хөй-ниити ажылынга идепкейлиг киржип турган. Монгуш Б.М. тергийн өөредилгези дээш 1957 чылда Москвага болган аныктарның болгаш студентилерин Бүгү-делегей фестивалына Тываның төлээлери-биле киржип чораан.

1958 чылда Сүт-Хөл кожууннун Хөр-Тайганын Сталин аттыг колхозунга, Чөөн-Хемчик кожууннун «СЭКП-нин XXII дугаар съезди» аттыг, «Искра» совхоз-

Бо республика чергелиг маргылдаага чемпионнап каан анык начыннар Россияның Сибирь зоназына болур маргылдааларга киржип эргени чаалап ап, шилиндек команданың составына аттарын киир бижиткен.

Маргылдааны кыска хуусаада органиастыг, дүрген эрттиреринге судья коллегиязы спорт мастери кол судья Ким Котчинин удуртулганы-биле шалыкын хөдөлүп, багай эвес ажылдаан. Оларның аразына маргылдааның кол секретары Ростислав Сымчаан саазын бижик-протоколдарга частырып кылбайн, саадал чыкка долдуруп, ак сеткилдиг кызымак ажылдааның демдеглер каары эргежок чугула.

Хостуг хүреш сайзыралы школачылар аразына канчаар чоруп турарын ТР-нің Курспорткомитетте улуг тренер Владимир Тюлюш-биле интервьюдан дараазында үндүрүлгелерин бирээзинден номчуур силер.

Чаан-оол АРБАК.

тарынга ажылдап чораан. Ол 1965 чылдан эгелеп Өвүр кожууннун улуг мал эмчизи бооп, көдээ ажил-агыйга бодунун үнелеп четпес арга-дуржулганын база үлүг-хуузун кирип келген хоочун мал эмчизи.

Б.М. Монгуш Красноярскинин көдээ ажил-агый институтунга бот-өөредилге-биле өөренип чораан, иштики делегейи кончуг делгем болгаш чаагай кижиге чораан. Ол тус черин кожуун болгаш көдээ Совединин депутатына каш удаа депшиттирип келген.

Чуртталганын сөөлгү хүннеринге чедир «Улаатай» арат ажил-агыйын удуртуп, амгы рынок экономиказына бодунун үлүг-хуузун ол кирип келген. Б.М. Монгуш күш-ажылдың медальдары-биле база хүндүлүг бижиктер-биле шаңнадып, үре-түннелдиг ажылдап чораан.

Байыр Маасовичин чырыкылыг ову-хевири, кижизиг аажы-чаңы, эш-өөрзүрек, дузааргак биче сеткили, ажил-агыйы бүдүжү кезээ мөңгөде бистин чүрекеривиске тураскаал бооп артар.

Эш-өөрү.

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазак болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.
РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз — 3-39-15, көдээ ажил-агый килдизи — 1-03-90, культура болгаш өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, үлетпур болгаш медээлер килдистери — 3-34-98, тел/факс (394-22) 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солунну «Шын» солун редакциязының компьютер төвүнге өрзөн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 6670.
Чагыр 136.

АГАР САНЬЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Бнк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектеринин талазы-биле хоойлужулганын чорудулганына контроль болгаш бүрткелинин Тыва девискээр эргелелине бүрткелтинген.

Бүрткелтирген дугаары — Т-00007. ТР-нің парлалга болгаш информация куркомитетинин типографиязына парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыгын саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.